

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi

Əlyazma hüququnda

Yusifov Şahin Azər oğlu

“Azərbaycanın iqtisadi potensialı geoiqtisadi müstəvidə”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: İİM – 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.F.Ə.Rəhimli

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos.F.Ə.Rəhimli

Kafedra müdiri: i.e.d., prof.Ş.H.Hacıyev

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. Qloballaşma şəraitində iqtisadi potensialın inkişafına geoiqtisadi yanaşmanın tədqiqinin nəzəri əsasları.....	6
1.1 Geoiqtisadiyyatın və geoiqtisadi strategiyanın mahiyyəti.....	6
1.2. Müasir geoiqtisadiyyatda enerji resursları və iqtisadi təhlükəsizlik problemi.....	13
1.3. Qloballaşma şəraitində dünya geoiqtisadiyyatında inteqrasiya və transmilli əməkdaşlığın obyektiv əsasları.....	18
FƏSİL II. Müasir geoiqtisadiyyatda Azərbaycanın iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi.....	30
2.1. Azərbaycanın iqtisadi potensialında enerji daşıyıcıları faktoru.....	30
2.2. Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi.....	36
FƏSİL III. Müasir dünya geoiqtisadiyyatında Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsində iqtisadi potensialın inkişafının rolu.....	41
3.1. Azərbaycanın iqtisadi potensialının inkişafında ölkənin inteqrasiya birliklərində iştirakının rolu.....	41
3.2. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişafının stimullaşdırılmasında Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmasının əhəmiyyəti.....	61
NƏTİCƏ.....	77
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	80
REZUME.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizin xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri integrasiya proseslərinə aktiv şəkildə qoşulması, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni proseslərə münasib şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. Azərbaycanın Asiya-Avropa dəhlizində rolunun artması ilə əlaqədar TACİS, TRACEKA proqramlarının əhəmiyyəti danılmazdır və “Böyük İpək Yolu” layihəsi transkontinental integrasiyanın həyata keçirilməsində ölkəmizin önəmin ön plana çəkir. Bu həmçinin ölkəmizin transregional neft-qaz layihələrinə də aiddir. Azərbaycanla əlaqədar qeyd edilənləri summarizə edərixsə, yeganə qənaət o olar ki, “kiçik ölkə” statusunu daşıyan ölkəmizin regional və beynəlxalq arenada və perspektiv imkanlarının artırmaq istəyirixsə, ölkəmiz regional integrasiya proseslərinə, dünya birliyinə qoşulmaq və məxsusi əhəmiyyət kəsb etmək istiqamətində çoxşaxəli, müxtəlif səviyəli integrasiya proseslərinə qoşulmalıdır. Təhlil göstərir ki, müasir dövrdə ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında və transmilli əməkdaşlığının genişlənməsində həyata keçirilən transregional layihələrinin rolu çox böyükdür. Eyni zamanda ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulması onun ixrac potensialının inkişafının stimullaşdırılmasında böyük rol oynaya bilər. Bu baxımdan Azərbaycanın iqtisadi potensialının geoiqtisadi müstəvidə tədqiqi həm nəzəri, həm də praktiki tərəfdən çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Azərbaycanın əiverişli geoiqtisadi mövqeyinə əsasən həyata keçirilən transregional layihələrini, ixrac potensialının inkişafını kompleks tədqiq etmək və bunun əsasında ölkəmizin qlobal iqtisadiyyatda iqtisadi potensialının güclənməsində onların rolu və əhəmiyyətini göstərməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün magistr dissertasiyasında aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur və baxımlımışdır:

- qloballaşma şəraitində iqtisadi potensialın inkişafına geoiqtisadi yanaşmanın nəzəri əsasları;
- dünya geoiqtisadiyyatında integrasiya və transmilli əməkdaşlığın obyektiv əsasları;

- Azərbaycanın iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsində iqtisadi potensialın inkişafının rolu.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın həyata keçirilən transregional layihələri, xarici ticarət əlaqələri və onların iqtisadi səmərəliliyi, predmetini isə ölkəmizin qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında gedən integrasiya və transmilli əməkdaşlığında iştirakı əsasında iqtisadi potensialının güclənməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin, , beynəlxalq təşkilatlarının hesabatları, monoqrafiya, jurnallar və “internet” şəbəkəsindən informasiya məlumatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir dünya iqtisadiyyatında gedən integrasiya prosesləri geniş təhlil olunmuş, qloballaşma şəraitində xüsusən transmilli əməkdaşlığının artması və genişləndirilməsi göstərilmiş və bununla bağlı müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmış;
- Azərbaycanın əlverişli geoiqtisadi mövqeyi transregional layihələrinin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətini əsaslandırılmışdır;
- ölkəmizin həyata keçirilən transregional layihələri, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan, yeni qaz layihələri kompleks şəkildə təhlil edilmişdir və onların iqtisadi səmərəliliyi göstərilmişdir;
- Azərbaycanın global geoiqtisadiyyatda mövqeyinin güclənməsində ölkənin integrasiya birliklərində iştirakı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmasının rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas nəzəri yanaşmalar, nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində, o cümlədən transregional layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif

beynəlxalq inteqrasiya qurumları və təşkilatlarla əməkdaşlığının inkişafında, genişlənməsində müvafiq dövlət orqanlarında istifadə oluna bilər.

Bununla yanaşı, tədris prosesində ali məktəblərdə “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, “Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar” kurslarında magistr dissertasiya materialları istifadə oluna bilər.

FƏSİL I.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi potensialın inkişafına geoiqtisadi yanaşmanın tədqiqinin nəzəri əsasları

1.1. Geoiqtisadiyyatın və geoiqtisadi strategiyanın mahiyyəti

Geoiqtisadiyyat (ing.geoeconomics) və ya geoiqtisadi iqtisadiyyat - iqtisadi nəzəriyyə, dünya iqtisadiyyatı və politologiya fənlərinin kəsişməsində yerləşən elm sahəsidir. Geoiqtisadiyyat çərçivəsində dünya təsərrüfat prosesləri geosiyasi konsepsiyalar nöqtəyi nəzərindən izah edilir. Geoiqtisadiyyat çərçivəsində analiz dövlətlərin ərazi mövqelərinin, onların iqliminin, təbii resurlarının, demoqrafik vəziyyətinin və s. nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

"Geoiqtisadiyyat" termini ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda rumın əsilli amerikan iqtisadçısı S.Lutvak(Edward Nicolae Luttwak) tərəfindən tətbiq edilib.

Geoiqtisadiyyatın tədqiqat predmetində yalnız dövlət və regional qurumların deyil, eyni zamanda real iqtisadi strukturların - iqtisadi, maliyyə və inteqrasiya birliklərinin, transmilli korporasiyaların, avroregionlarının, azad iqtisadi zonaların, həmçinin geosiyasi subyektlərin (və ya blokların) inkişaf prosesləri daxildir.

Beləliklə geoiqtisadiyyat öyrənir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin forma və qanunauyğunluqlarına və lanşaft xüsusiyyətlərinin təsiri əks etdirən iqtisadiyyat və ətraf mühitin əlaqəsi ilə ifadə olunmuş coğrafi imperativ;
- "güc və onun aktual alətləri", beynəlxalq güc oyunlarının hərbi siyasi sahədən -iqtisadi sahəyə doğru baş vermiş hərəkəti, konfliktlərin xüsusi tipinin-qlobal kontekstdə geoiqtisadi kolliziyların yaranması;
- iqtisadiyyatın qloballaşması şərtləri daxilində dövlətin siyasət və strategiyasının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması (dünya iqtisadiyyatının unifikasiyası və onun dünya bazarı tərəfindən udulması, onun yeni strukturu)

müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin yeni global "birlikdə" məkan cəhətdən lokallaşmasını (coğrafi və transcoğrafi), əməyin bölgüsünün yeni tipologiyası;

- beynəlxalq münasibətlər sferasında iqtisadiyyat və siyasətin birləşməsi, həmin əsasda global idarəetmə və qarşılıqlı strateji təsirlərin formalaşması.

İqtisadiyyatın , tarixin coğrafi məkanların əlaqələrinin müşahidə olunmasını biz XIX və XX əsrlərin ən müxtəlif alimlərində - Fritz Ryeriqdən və Fridrix Listdən (böyük məkanlar nəzəriyyəsi), Fernan Brodele (dünyalar - iqtisadiyyatlar) və İmmanuil Vallerstaynadək (dünya -sistemli yanaşma) bir çox alimlərə rast gələ bilərik.

Geoiqtisadiyyatın predmeti haqqında ümumi anlayışlar ilkin olaraq geoiqtisadi cərəyanlarda sosial araşdırmaların iqtisadi istiqamətində reallığın fiksasiya olunması üçün istifadə olunur.

Aydındır ki Avropanın iqtisadiyyatı və Tropik Afrikanın iqtisadiyyatı kontinental və sahilyanı ölkələrin xarakterik xüsusiyyətləri ilə uyğundur. Beləliklə, mülayim qurşaqda yerləşən ölkələrin də əmtəə istehsalı mövsimi təsirlər və yığılmış məhsulların anbarlarda saxlanması ilə stimullaşır, amma tropik ölkələrdə iqtisadiyyatda mövsimi təsirlər özlərini bir o qədər də qabarıq, biruzə vermir, anbar saxlanması xüsusi bitkiçilik zonalarında iqtisadi balansın gözlənməsi ilə əvəz olunmuşdur. Geoiqtisadçılarda işlərində həmçinin Rimlandın və Hartlandın əsas iqtisadi modelinin də fərqli cəhətləri qeyd olunur.

Geoiqtisadiyyat müstəqil anlayış kimi XX əsrin ortalarında, qismən odioz assosiyalar tərəfindən geoiqtisadiyyat anlayışı ilə yüklənmədən azad olmaq üçün bu anlayışdan aktiv istifadə edən nasistlər tərəfindən meydana gətirilib.

Amma geoiqtisadiyyat müəyyən fərqli predmet sahələrini də əhatə edir, nəinki geoiqtisadiyyat, hətta sosial reallıqlara və siyasi dinamikalara vahid, struktur yanaşma.

Bundan sonra ayrı-ayrı geoiqtisadiyyata aid işlər Cənubi Avropa və üçüncü dünya ölkələrindən çıxıb.

XX əsrin sonlarında formalaşmış geoiqtisadiyyat anlayışının genezisində geoiqtisadiyyata yanaşma və onun alətlərinin əlverişliliyinə baxılır, hansı ki nəticədə 80-90-cı illərin düşüncə istiqamətlərinə uyğundur. Həmin illərin tədqiqatçıları güclülərin oyunlarının hərbi siyasi dövrandan iqtisadiyə doğru dəyişilməsini və yeni tip konfliktlərin beynəlxalq münasibətlər kontekstində meydana çıxan geoiqtisadi kolliziyanın ortaya çıxacağını proqnozlaşdırırdılar.

Uyğun konsept 1990-cı ilin yayında "National Interest" jurnalında çıxan Edvard Lyuttvakın "geosiyasətdən geoiqtisadiyyata doğru: konflikt məntiqi, ticarət qrammatikası" məqaləsinin əsasında dururdu. Lyuttvak məqaləsində özünün xarici iqtisadi məqsədlərinə çatmaq üçün hərbi gücdən istifadə edən geosiyasəti iqtisadi mübarizədə qalib gəlməyə yönəlmiş geoiqtisadiyyata qarşı qoyur. Bu anda Ednyu Leyşon və Vilyam Nestrin də işlərini xatırlatmaq yerinə düşər.

Avropada həmin illərdə geoiqtisadiyyat konsepsiyası İtaliyada general Karl Jan tərəfindən "Geoiqtisadiyyat: alət, strategiya və taktika" məqaləsində müəllifin hərbi-strateji düşüncə tərzini və geosiyasi yaradıcılığı əks olunmuşdur.

General Janın fikrincə : geoiqtisadiyyat tək-cə məntiqə və ya geosiyasət və qeostrategiyanın sintaksisinə deyil, daha geniş mənada və bütün praktikalogiyasında konfliktli situasiyalara əsaslanır. Bütövlükdə, italyan alimlərinin (K.Jan, P.Savon, S.Fiore, F.Bruni Rocça) əsərlərində geoiqtisadiyyat dedikdə "beynəlxalq rəqabətin o aspektlərini öyrənən təlim başa düşülür ki, burada əsas hərəkətverici, şəxslər korporasiyalar, trestlər və ya banklar deyil, dövlətdir."

Rusiyada geoiqtisadiyyat alətlərinin işlənilib hazırlanması və dövlət tərəfindən geoiqtisadi yanaşmanın dövlət müəssisələri tərəfindən mənimsənilməsi bilavasitə SSRİ-nin süqutundan sonra baş verib. Bu zaman Rus geoiqtisadiyyat konsepsiyası geosiyasət və konfliktologiya ideyalarının təsiri ilə predmetdən nisbətən yayınmışdır. Geoiqtisadiyyat " qlobal konfektədə iqtisadi fəaliyyət tiplərinin məkanca lokallaşması və bununla bağlı olaraq dünyada əməyin yeni bölgüsü, həmçinin beynəlxalq münasibətlər sferasında

iqtisadiyyat və siyasətin qarşılaşması, bu əsasda strateji təsirlər sisteminin formalaşmasıdır. (A.İ.Neklessa)

Qloballaşma porselərinin inkişafı ilə sıx bağlı olan bu istiqamət Rusiya Federasiyasının Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin strateji analiz və xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafı Baş İdarəsi tərəfindən 1992-93-cü illərdə fəal inkişaf etdirildi. Geoiqtisadi yanaşma həm nəzəri baxımdan (dünyanın geoiqtisadi atlasının formal sxeminin hazırlanması) dərinləşirdi, həm də praktikada xarici iqtisadi fəaliyyətin planlaşdırılmasında bütünlükdə Rusiya üçün, regional və sahəvi aspektlərdə tətbiq olunur. Geoiqtisadi reallıqlar xüsusilə nəqliyyat kommunikasiya sistemlərinin hazırlanmasında və "Şərq - Qərb" və "Şimal-Cənub" sistemlərinin üstünlükləri və çatışmazlıqlarının analizində tətbiq olunub, "RF-nin xarici siyasi strategiyasının əsas müddəaları (1993)"nın formalaşdırılmasında müzakirə olunub, Neklessanın hazırladığı qlobal rayonlaşdırmanın geoiqtisadi toru isə inkişaf strategiyalarının əsasında dururdu. O zaman geoiqtisadi yanaşmanın əsas müddəalarını o " Üçüncü Roma və ya Üçüncü Dünya : geoiqtisadiyyat və Rusiyanın milli strategiyası" məqaləsində şərh etmişdi.

Geoiqtisadi istiqamət strateji analizi almadı, amma, Rusiyanın dövlət siyasətinin planlaşdırılması səviyyəsində və elmi və tətbiqi-elmi tədqiqatlarda əhəmiyyətli dərəcədə istifadə olunmaqda davam etdi. " Xarici iqtisadi əlaqələrinin geoiqtisadi modeli" nə keçidin vacibliyi barədə RF Prezidentinin 13 iyun 1996-cı il "Milli təhlükəsizlik barədə" Federal Yığıncağa göndərişində deyilirdi, amma artıq ritorik mənada.

Hal hazırda rus Geoiqtisadiyyatında 2 tədqiqat modeli üstünlük təşkil edir.

- a) A.İ.Neklessanın qlobal geoiqtisadi universumun heksaqonal quruluşu
- b) E.Q.Koçetovun " yeni qlobal kontekstdə dövlət siyasəti və strategiyasının rəqabətqabiliyyətinin artırılması" anlamını verən geoiqtisadiyyat anlayışı.

Neklessin heksaqonal modeli müasir dünyada iqtisadiyyat və siyasətin qarşılaşması fenomeninə əsaslanır və dövlətin ierarxiyasından daha çox onun "geoiqtisadi integrasiyalılığını" - əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlər kompleksini (maliyyə - hüquqi texnologiyalar, yüksək texnologiyalar, sənaye, hasilat sənayesi və s.) əks etdirir, amma bu və ya digər ölkələr regionda, bu və ya digər ölkələr qrupu ilə. Dünyanın geoiqtisadi quruluşunu əks etdirən bu yanaşma ilə əlaqədar qurulan əsas matris formalaşdırır:

a) 4 coğrafi cəhətdən lokallaşdırıla bilən məkan

1. Yüksək texnoloji məhsullar və xidmətlərin istehsalı ilə əlaqədar Şimali Atlantik Qərb;
2. Böyük Sakit Okean həlqəsi rayonunda yerləşən sənaye Yeni Şərqi.
3. "Hind Çin qövsü"ndə lokallaşdırılan ərazidə şərti payı olan xammat Cənubu.
4. Geoiqtisadi münasibətlərdə ən az müəyyənləşdirilmiş Şimali Avrasiyanın "quru yol okeanı"

b) Sərt coğrafi lokalizasiyası olmayan 2 geoiqtisadi məkan.

1. Genetik olaraq şimali atlantik regionundan törəyən transmilli Kvazi-Şimal.
2. Destruktiv iqtisadiyyat sivilizasiyanın resurslarının talan edilməsinə yönəlmiş "Dünya andeqraundu" - Dərin Cənub arxipelaqı.

Hazırkı dövrdə geoiqtisadi universumda rəhbər mövqeyində "qərargah iqtisadiyyatı"na əsaslanan Yeni Şimaldır. O, qlobal "Kvazirenta" toplayaraq dünya gəlirlərinin şimali atlantik və transmilli bloklar arasında bölgüsünün metod və yollar, arasında strateji konsensusa əsaslanır. Oxşar məqsədlərlə nail olmanın geoiqtisadi alətlərinə misal kimi qlobal-maliyyə hüquq, texnologiyaları, dünya valyuta ehtiyatlarını, dünya borcunu, struktur adaptasiyası və maliyyə sabitləşdirilməsi, " vaşinqton konsensusu", milli və regional risklərinin idarə olunması formalaşan sistemini, perspektivdə isə-qlobal emissiya vergi sistemini göstərmək olar.

E.Q.Köçetov "Geoiqtisadiyyat (dünya iqtisadi məkanının mənimlənməsi) (1999) monoqrafiyasında Geoiqtisadiyyatı geoiqtisadi məkanda dünya gəlirlərinin fonnlanması və yenidən bölgüsündə əlverişli mövqə əldə etmək üçün güclərin vaxtında yenidən qruplaşdırılması üzrə milli fəaliyyət texnikasıdır. Alimlər tərəfindən təklif olunan neoiqtisadi modelin - etnoiqtisadi sisteminin mərkəzi atributu "etnoiqtisadi transmilliləşmə bazasında qurulan iqtisadi papulyasiyalardır. "Köçetovun tədqiqatlarının əsas pafosu" elə geoiqtisadi dünya quruluşunun axtarıcı yolları üzərində dayanıb ki, onların əsasını strateji məqsədlərin tarazlığı, geoiqtisadi təsirlərin zonalarının real yaranmış vəziyyətləri balansı, cəmiyyətin inkişafının elə modellərinin axtarışına cəhd olunması ki, onlar inkişafı mülki popoqandaların və digər texnogen inkişaf modellərinin toqquşmasının qarşısını almasıdır.

Geoiqtisadi inkişaf strategiyası ilə milli iqtisadi maraqlar arasında qarşılıqlı əlaqənin başa düşülməsinə metodoloji yanaşmanın müəyyənləşdirilməsində nəinki iqtisadi, sosial və habelə mədəni və etik dəyərlərin, meyarların rolu və əhəmiyyəti xeyli güclənir və aktuallaşır.

Bu gün dünyanın iqtisadi güc dövlətləri müxtəlif regionlarda iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə "yardım göstərmək" başlığı altında regional iqtisadi vəziyyətin "yaxşılaşdırılması" üçün müxtəlif modellərdən istifadə edirlər. Təsədüfi deyil ki, məşhur siyasətçi Genri Kisencer "Diplomatiya" əsərində yazır ki, "BU gün Birləşmiş Ştatlara dünyaya meydan oxumaq o qədər də təhlükəli deyil". ABŞ və onun müttəfiqləri ayrı-ayrı regionlarda yeni iqtisadi və siyasi güc imperiyalarının dirçəlməsinə imkan yaratmır. Çünki, bu ABŞ-ın daha iri Avroatlantika sisteminin yaradılması kimi geostrateji məqsədinin formalaşmasına maneə ola bilər.

Bir tərəfdən qarşılıqlı iqtisadi asılılığı və integrasiya prosesləri inkişaf etdikcə bloklararası əlaqələr hərtərəfli inkişaf edir, müxtəliflik kəsb edir, həmin proses daha da güclənir. İqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yolu ilə, xüsusilə xammal və materiallar ixrac edən ölkələrlə texnika və texnologiya ixrac edən ölkələr arasında əməkdaşlığın yeni qaydalarına daha çox ehtiyac yaranır. Başqa

nöqteyi nəzərdən isə, iqtisadi blokların və təşkilatların iştirakçısı olan dövlətlər üçün müəyyən mənada iqtisadi birləşmələr gecikmə amili olmağa başlayır.

Geoiqtisadiyyat konsepsiyasında **milli geoiqtisadi strategiya** özünün dəqiq ifadəsini ölkənin xarici iqtisadi siyasət kursunda tapır. Bunu anlamaq üçün ölkənin dünya iqtisadiyyatında yer aldığı və ya tutmaq istədiyi mövqe ilə, həmçinin digər dövlətlərə münasibətdə izlədiyi məqsədlərlə əlaqələndirilməlidir.

Fikrimə əsasən milli iqtisadi mənafeələr əbədi olmasalar da, təbii və obyektiv haldır. Çünki coğrafi iqtisadi-amillər dəyişməyən daimi amillərdir. Buna görə də hər bir sonrakı nəsil həmin problemlərlə qarşılaşacaq, onların həllini tapmalı olacaqlar.

Təcrübə göstərir ki, Qərbin yaxın şərqə və Ərəb dünyasına geoiqtisadi inkişaf cəhətdən müəyyən strateji marağı vardır. Bu Qərbin adı çəkilən regionlarda daim iqtisadi fəaliyyəti onun strateji marağı ilə bağlıdır. Bu strateji maraq aşağıdakı yollarla müəyyən olunur:

1. Geoiqtisadiyyatda milli iqtisadi marağı qorumaq, həmin məkanda ölkələrarası iqtisadi və siyasi razılaşmalara nail olunmalıdır
2. Müvafiq ölkələrə "iqtisadi yardım" pərdəsi altında iqtisadi güc nümayiş etdirməlidir
3. Birbaşa investisiya qoyuluşlarını gücləndirməlidir
4. İqtisadi güc işləməyəndə hərbi güc nümayiş etdirilməlidir

Başda Amerika Birləşmiş Ştatları olmaqla qeyd etmək olar ki, ölkənin iqtisadi marağı dövlətin iqtisadi siyasət səhnəsində özünün iqtisadi diplomatiyası vasitəsilə iqtisadi maraqlarını həyata keçirməsidir. Bir sözlə dövlətin xarici iqtisadi siyasəti digər dövlətlərə münasibətdə onun milli iqtisadi mənafeyinin ifadəsidir.

1.2. Müasir geoiqtisadiyyatda enerji resursları və iqtisadi təhlükəsizlik problemi

Müasir dövrdə enerji resursları dünya geoiqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi rola malikdir. Məsələnin əhəmiyyətinin araşdırılmasına keçməzdən əvvəl bəzi anlayışların açıqlamasına nəzər salaq:

İqtisadi təhlükəsizlik – iqtisadi sistemin vəziyyəti olub, ona daim dinamik və effektiv inkişaf, sosial-iqtisadi məsələlərin həlli və dövlətin müstəqil iqtisadi siyasət yürütməsi üçün şərait və imkan yaradır. Ümumi mənada, iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, iqtisadi sistemin resurslarla dayanıqlı təmini, iqtisadiyyatın inkişafı, əhalinin keyfiyyətli həyat səviyyəsinin xarakteristikası başa düşülür. İqtisadi təhlükəsizliyin təminatı – ölkə müstəqilliyinin, sosial-iqtisadi həyatın stabil və effektiv şərtlərinin təmin edilməsinin zəmanəti hesab edilir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkələrin milli prioritetlərinin vacib məqamlarını əks etdirir. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin daxili və xarici təhlükələrdən mühafizəsini şərtləndirir. Xarici təhlükələrə aid edilən indikatorlara dövlət borcunun arzuolunmaz səviyyəsi, dünya bazarında mövqelərin itirilməsi, milli iqtisadiyyatın və onun mühüm sektorlarının xarici texnika, hazır məhsul və ya xammal idxalından asılılığını daxil etmək olar. İqtisadi təhlükəsizlik mütləq xarakter daşımır, belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü milli iqtisadiyyatları bir-birindən asılı edir. Belə olan halda, ölkələr milli iqtisadiyyatlarının dayanıqlı inkişafına, sosial-iqtisadi rifaha nail olmaq üçün bir-birlərilə təbii resurslar, mallar və xidmətlər, elmi-texnoloji sahədə əməkdaşlıq etməyə, beynəlxalq ticarət əlaqələrini genişləndirməyə məcbur olurlar.

Geoiqtisadiyyat – iqtisadiyyat və resursların siyasi (coğrafi) aspektlərini öyrənən sahədir. Geosiyasət – müəyyən bir ərazi üzərində siyasi hakimiyyətin təhlili, proqnozlaşdırılması, həyata keçirilməsi tədbirlərini öyrənir. Başqa sözlə, burada coğrafi məkan və siyasi hakimiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə nəzərdən keçirilir. Tarixi-ənənəvi formasına görə, quru və su (dəniz) yolları üzərində hakimiyyətə görə qüdrətli ölkələrin dünya tarixində əhəmiyyətli rolu başa düşülür.

Geostrategiya – geosiyasətin alt sahəsi olub, coğrafi amillərin siyasi və hərbi planlaşdırmaya təsirini müəyyənləşdirən xarici siyasətin bir növüdür. Coğrafi amil dedikdə, burada əsasən geosiyasi baxımdan təbii resurslar nəzərdə tutulur.

XIX əsrin I yarısında Avropada baş vermiş sənaye inqilabından sonra elm və texnologiyanın inkişafı yanacaq resurslarına tələbatı artırmağa başladı. XX əsrin 60-cı illərində ETT-nin inkişafı, Qərbi Avropa, Şimali Amerika, Şərqi Asiyada sürətli iqtisadi inkişaf neft, qaz, kömür kimi ənənəvi enerji resurslarına olan tələbatın artımını daha da sürətləndirdi. İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra XX əsrin 60-cı illərindəki Asiya və Afrika qitəsində çoxsaylı ölkələr müstəmləkə rejimindən azad olaraq müstəqillik əldə etdilər. 90-cı illərdə SSRİ-nin dağılması nəticəsində isə dünyanın geosiyasi xəritəsində müstəqil ölkələrin sayı bir daha artdı. Beynəlxalq Əmək Bölgüsü dünya ölkələrini bir-birindən enerji və texnoloji asılılıqlarına görə 2 yerə ayırdı: Bir tərəfdə yüksək elmi-texnologiyalar əsasında iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən, lakin yanacaq enerji resurslarının kasıb olduğu və ya olmadığı Qərbi Avropa və Şərqi Asiya, həmçinin yanacaq enerji resurslarına görə zəngin, lakin onları idxal edən Şimali Amerika ölkələri yer alır. Digər qrupa isə karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin, lakin, inkişaf etmiş ölkələrdən texnoloji asılılıqda olmaqla iqtisadiyyatı inkişaf etməkdə olan Yaxın Şərq, Latın Amerikası, Afrika ölkələri, həmçinin keçid iqtisadiyyatına malik Xəzər regionu və Mərkəzi Asiya ölkələri, Rusiya daxildir.

Belə bir vəziyyətdə global siyasətdə enerji resurslarının istifadəsi və bu sahədə müəyyən paya sahib olmaq aparıcı dövlətlərin prioritet maraqlarını təşkil edir. Qloballaşan dünyada artıq super güclər ərazi deyil, məhz enerji yataqlarının istismarının ələ keçirilməsinə, enerji mənbələrinə nəzarətə çalışır. Enerji resursları

ilə zəngin ölkələr isə öz imkanlarından həmin “super güc”lərə qarşı istifadə edirlər.

Sənaye inqilabından sonra istehsal olunan enerjinin yarıdan çoxu son 20 ildə istehlak edilmişdir. 1965-2008-ci illərdə dünya enerji istehsalı və istehlakı durmadan artmışdır. Bunu ayrı-ayrı yanacaq növlərində (neft, qaz, kömür, nüvə) də müşahidə etmək olur. Kömür istehlakı 18 və 19-cu əsrlərdə sənaye inqilabı zamanı əsas enerji mənbəyi idisə, 20-ci əsrdə yeni texnikanın kəşfi, ETT-nin nəticəsində kömür öz yerini neftə verməyə başladı. 1920-73-cü illərdə enerji istehlakında neft əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, 1973-79-cu illərdə neftin barrelinin 5 dollardan 45 dollara qalxması nəticəsində yaranmış neft şoku zamanı onun istehlakında kəskin azalmalar qeydə alındı. Həmin dövrdə kömür və təbii qaz əsas enerji mənbələrinə çevrildilər. Bu illərdə daha çox artım isə qazda müşahidə edilmişdir. 2009-cu ildə son 30 il ərzində enerji istehlakı ilk dəfə azalmağa başladı (-1.1%). Bunun da səbəbi baş vermiş maliyyə böhranı olmuşdur (dünya ÜDM-i 2009-cu ildə 0.6% aşağı düşmüşdür). Neftin ildən ilə ümumi enerji istehsalı və istehlakında payı azalsa da, yenə də ümumi pay bölgüsündə ilk pillədədir (33%). Kömür isə 27%-lə 2-ci yerdədir. 2005-ci ildə isə dünyada enerji istehlakı aşağıdakı nisbətdə olmuşdur: 37% neft, 25% kömür, 23% qaz, 6 % nüvə enerjisi, 4% biokütlə, 3% su enerjisi, 0.5% günəş enerjisi, 0.3% külək enerjisi.

Dünya ölkələri arasında enerji istehlakı ölkələrin inkişaf səviyyələri, əhalinin sayı, dünyagörüşü, ümummili gəlir həcminə görə fərqlənir. Məsələn, ABŞ-da enerji istehlakı adambaşına 11 kilovatt, Almaniya və Yaponiyada 6 kilovatt, Hindistan kimi sürətlə inkişaf edən İEOÖ-də 0.7 kilovatttdır. Ən aşağı göstərici isə Banqladeşdədir – adambaşı 0.2 kilovatt. Dünya ÜDM-nin 22%-nə, dünya əhalisinin 4.5%-nə malik ABŞ dünya enerjisinin 25%-ni istehlak edir. Enerji istehlakında ən böyük artım Çindədir. Bu ölkədə son 25 ildə enerji istehlakı 5.5% artmışdır. Dünya əhalisinin 20%-nin yaşadığı bu ölkədə adambaşı 1.6 kilovatt enerji istehlak edilir.

Bundan başqa, bir sıra ölkələr artıq enerjidən effektiv istifadənin yollarını aramağa başladılar. Dünyada su, külək, günəş, biokütlə kimi enerji mənbələrindən istifadə genişlənməyə başladı. Hətta bir sıra ölkələrdə texnika adı çəkilən enerji

növləri ilə işləməyə başladı. Braziliyada isə bir çox avtomobillər artıq uzun illərdir ki, etil spirti ilə işləməyə başlayır. Maraqlısı odur ki, dünyada ən çirkli enerji növü sayılan kömürdən istehlakın payı artmışdır. Bundan başqa, nüvə enerjisindən istifadə də artmaqdadır. 2016-cı ildə nüvə enerjisindən istifadənin dünyada ümumi payı 6% olmuşdur.

2016-cı ildə bərpa olunan enerjinin dünya enerji istehlakında payı 19% təşkil etmişdir. Hidroenerjidən ən çox istifadə edən ölkələr Çin, Hindistan, Braziliya, Kanada, Rusiya, ABŞ, Norveçdir. Çin hidroenerji istehsalı və istehlakına görə dünyada 1-ci yerdədir. Dünya hidroelektrik stansiyalarının 58%-i bu ölkədədir.

Hazırda biokütlədən istifadənin həcmi 19-cu əsrdəki kimi olmasa da, onun az həcmdə istehlakı Almaniya, Macarıstan, Niderland, Polşa və İspaniyada mövcuddur. Dünyada bioetanol istehsalı isə 10% artmış və daha çox artım ABŞ-da qeydə alınaraq Braziliyanın bioetanol istehlakı səviyyəsinə çatmışdır. Biodizel isə 2006-cı ildə 85% artaraq ən sürətlə artan bərpa olunan enerji olmuşdur ki, onun da yarısı Almaniya istehsal olunmuşdur.

Külək enerjisinə gəldikdə, onun istehsalı 2007-ci ildən 2015-ci ilədək 30% artmışdır ki, bu da əsasən ABŞ, İspaniya, Çinin hesabına baş vermişdir.

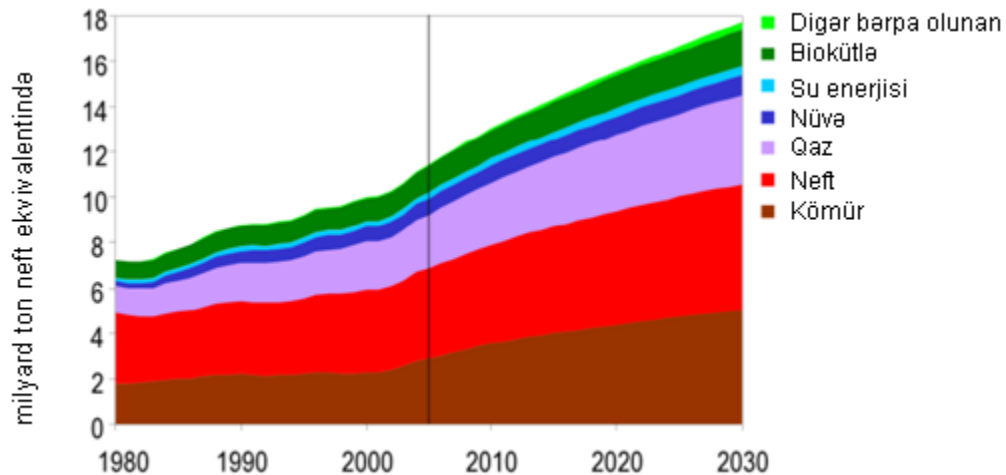
Günəş enerjisi artan bərpa olunan enerji mənbələrinə aid olsa da, son zamanlar fotovaltik elektrik istehsalı artmışdır. Onun istehsalı 2009-cu ildə əvvəlki illərə nisbətən 85% artmışdır ki, onun da yarıdan çoxu Almaniya istehsal edilmişdir. Almaniyadan başqa dünyada ən çox bu enerji növünün istehlakçısı Yaponiya, Avropada isə Danimarkadır.

Geotermal enerji kommersiya məqsədilə 70-yə yaxın ölkədə istifadə edilmişdir. Ən çox geotermal enerji istehsalçıları ABŞ, Rusiya, Kanada, Norveç, Çin, Finlandiyadır.

Dünyada qlobal istiləşmənin artması, çirklənmənin geniş vüsət alması ekoloji cəhətdən təmiz enerjidən istifadəni nəzərdə tutan Kyoto Protokolunun imzalanmasına gətirib çıxardı. Hazırda Aİ, Yaponiya, ABŞ və digər inkişaf etmiş və sürətlə inkişaf edən yeni sənaye ölkələrində bu sahədə özlərinin enerji siyasətləri vardır.

Neft, qaz, kömür, nüvə enerjisi, bərpa olunan enerji mənbələrinin 1980-2030-cu illər üzrə istehlak həcmi və proqnoz göstəricilərini aşağıdakı qrafikdə görmək olar:

Qrafik 1: 1980-2030-cu illərdə dünyada enerji istehlakı

Mənbə: Beynəlxalq Enerji Agentliyi

2005-2030-cu illərdə neft, qaz və kömürdən istifadənin həcmi 84% artacaq ki, bu da karbon dioksid emissiyasının 57% artmasına səbəb olacaq.

Dünya qaz ehtiyatları regionlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: Yaxın Şərq – 42%, Rusiya – 28%, İƏİT ölkələri – 8%, Afrika – 8%, Asiya – 6%, Latın Amerikası – 4%, Xəzər regionu və Ukrayna – 4%, digər Avropa ölkələri – 0.1%.

Hazırda dünya qaz ehtiyatlarının ən azı 60 il kifayət edəcəyi ehtimal edilsə də, hələ də kəşf edilməmiş çoxlu sayda yataqlar mövcuddur. Məsəl üçün, Türkmənistanda iri həcmli qaz yataqları vardır, lakin bu yataqlar təəssüf ki, beynəlxalq auditorların hesablamaları üçün açıq deyil.

2030-cu ilədək dünya qaz tələbatı hər il orta hesabla 2% artacaq və əsas istehlakçılar kimi yenə Şimali Amerika və Avropa ölkələri olacaqdır. Qaza olan tələbatın artımı Yaxın Şərqdə 20%, Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə 13%, ABŞ və Kanadada 12%, Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində 11%, Çində 10%, L.Amerikasında 10%, Hindistanda 4%-dir.

Xəzər regionun hesabına neft və qaz təchizatında diversifikasiyanın bir qədər də artırılması dünya enerji təhlükəsizliyinə böyük töhfə verə bilər. Xəzər

regionunda növbəti iki onillik üçün hasilat və ixrac məqsədləri üçün kifayət qədər həm neft, həm də qaz resursları var. Bu regionda neft hasilatı 2009-cu ildə gündəlik 2.9 mln bareldən 2025-2030 illər üçün 5.4 mln barelədək artacaq. Sonradan isə yenidən azalaraq 2035-ci ilə gündəlik hasilat 5.2 mln barelə enəcək. Bu regionda neft hasilatının artımına ən böyük töhfəni Qazaxıstan verəcək.

BEA-nın proqnozuna əsasən, Xəzər regionunda təbii qaz hasilatı da artacaq - 2009-cu ildə 159 mlrd m³-dən 2020-ci ildə 260 mlrd m³-dək. 2035-ci ildə isə region ölkələrində təbii qaz hasilatının 310 mlrd m³-dən çox olması gözlənilir. Təbii qaz hasilatının artımına əsas töhfəni Türkmənistan verəcək (qismən də Azərbaycan ilə Qazaxıstan). Proqnoz edilən dövrdə regionun təbii qaz ixracı potensialı da durmadan artaraq, 2020-ci ildə 100 mlrd m³-ə, 2035-ci ildə isə 130 mlrd m³-ə çatacaq. Müqayisə üçün 2009-cu ildə Xəzər regionunun təbii qaz ixracı 30 mlrd m³-dən az olmuşdur. Bu region Avropa və Çinin qaza olan tələbatının böyük hissəsini ödəmək qabiliyyətinə malik enerji potensialına malikdir. Bu isə, Xəzər regionunun enerji resurslarının ötürülməsinin diversifikasiyası və dünya enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllində əhəmiyyətini artırır.

Göründüyü kimi, enerji resurslarına durmadan artan tələbat istər enerji resursları ilə zəngin, istərsə də ondan asılı olan ölkələrin öz enerji təhlükəsizliklərinin həlli üçün müxtəlif yollar aramağa vadar edir. Bura alternativ enerji mənbələrindən istifadə, enerji marşrutlarının və mənbələrinin diversifikasiyası kimi məsələlər daxildir.

1.3. Qloballaşma şəraitində dünya geoiqtisadiyyatında integrasiya və transmilli əməkdaşlığının genişlənməsinin obyektiv əsasları

Qloballaşma prosesi iqtisadi anlamda tam və üzvi surətdə qarşılıqlı asılı şəkildə beynəlxalq təsərrüfatın mərhələli formalaşmasını nəzərdə tutur. Deməli, bu bütün istehsal amillərinin beynəlmilləşməsinin daha yüksək

səviyyəsi kimi, BİM sisteminin dünyanın iqtisadi tamlığına istiqamətlənmiş fəaliyyətidir. Dünya təsərrüfatı proseslərinin qloballaşması müəyyən mənada texnoloji, informasiya, maliyyə və təşkilati əlaqələrin dərinləşməsində ifadə olunan beynəlmilləşmə qanununun fəaliyyətinin güclənməsi ilə bağlıdır. Ziddiyyətli və qeyri-bərabər formada fəaliyyət göstərən dünya beynəlmilləşməsinin aşağıdakı formalarının dərinləşməsi nəticəsində inkişaf edir:

- istehsal vasitələrinin və texnoloji biliklərin mübadiləsi;
- beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın müxtəlif formaları;
- istehsal-iqtisadi əməkdaşlıq;
- beynəlxalq material-texniki, maliyyə, informasiyon-təşkilati infrastrukturaların formalaşması;
- iqtisadiyyatın transmilliləşdirilməsi.

İstehsalın və kapitalın transmilliləşdirilməsi beynəlxalq əmək bölgüsünün məntiqi və bilavasitə davamı kimi meydana çıxmışdır. Bu prosesin daşıyıcıları kimi onu modelləşdirən TMK və TMB-lər çıxış edir. **Beləliklə, istehsalın və kapitalın transmilliləşdirilməsi iqtisadi proseslərin qloballaşmasının maddi əsasını təşkil edir.**

Qloballaşma «bir ölçülü» iqtisadi dünyanın formalaşması prosesinin inkişafı demək deyil, baxmayaraq ki, bu tip tendensiyalar real olaraq qalmaqdadır. Nəticə etibarilə belə bir fikirlə razılaşmaq olar: «qlobal kapitalizm ideyasının həyata keçirilməsi mümkünsüzdür. Kapitalizmi – milli anlayışdır... Bazarlar nə özünü idarə edir, nə stabilləşdirir, nə də qaydaya salır. Elə buna görə də, hər bir cəmiyyət rəqabətin qaydalarını müəyyən edən tənzimləyici institutlara, stabilləşdirmə funksiyalarını həyata keçirən pul və maliyyə orqanlarına, sosial sığorta sisteminə, təkrar bölüşdürmə siyasətinə və digər ictimai mexanizmlərə malik olur. Bu institutlardan heç biri qlobal miqyasda mövcud deyil. Bu tip tapşırıqları yerinə yetirə biləcək fəvqəlmilli institutların yaradılması nəinki ölkələrdən milli suverenitetlərin itirilməsini, eləcə də cəmiyyətin fəaliyyətində milli baxışların yaxınlaşmasını tələb edir.

Bunu gözləməyə ehtiyac qalmır: kapitalizmin uğurlu modellərinin sayı sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin sayı qədərdir».

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf edən qloballaşma prosesi milli kapitalizmləri aradan qaldırmır. Lakin bununla yanaşı, qloballaşmanın yeni keyfiyyəti ondan ibarətdir ki, qarşılıqlı asılılığın səviyyəsi artır və bunun nəticəsində dövlətlərin siyasi funksiyalarının böyük spektrində daxili müstəqillik zəifləyir. Qloballaşma öz cəmiyyətlərinin suveren formalaşdırılması planında, milli ərazi və ictimai sərvətlərin istehsalı problemlərinin təcrid olunmuş həllində dövlətlərin fəaliyyət sahələrini məhdudlaşdırır. Daxili müstəqilliyin bu tip aşınmasının qarşısını yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq və kollektiv fəaliyyət ala bilər. Bu ümumi fonda milli dövlətlərin siyasətlərinin qloballaşma səviyyəsinə istiqamətlənməsinin labüdlüyünü görmək olar. Əgər ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi məqsədləri daxili müstəqilliyin aşınması nəticəsində getdikcə əlçatmaz olursa, onda onlar regional və ya universal beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Qlobal integrasiya prosesi xarici siyasət anlayışına da klassik xarici siyasətdən fərqli çalarlar vermişdir. Belə ki, dövlətin iqtisadi, elmi, texnologiya, energetika, nəqliyyat və s. siyasətlərində beynəlmilləşmə prosesləri getməkdədir. Nəticədə daxili və xarici siyasət arasında sərhədlər getdikcə aradan qaldırılır.

Qloballaşma prosesində dövlətin rolu və fəaliyyəti güclü dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin bu, o demək deyildir ki, nəticədə dövlətin funksiyaları ixtisar olunur. Sadəcə olaraq, dövlətin funksiyalarının xarakteri dəyişilir, belə ki, qloballaşma milli dövlətlərin nəinki beynəlxalq, eləcə də milli məsələlərin həllində qarşılıqlı fəaliyyətin güclənməsini tələb edir.

Siyasi nöqteyi-nəzərdən əgər fəvqəlmilli səviyyədə belə qarşılıqlı fəaliyyət milli məsələnin həllinə şərait yaradarsa, onda obyektiv bir proses kimi milli müstəqilliyin aşınması onun beynəlxalq funksiyasının təsirinin artması ilə kompensasiya olunacaq.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən dövlətlər bazar agentləri və cəmiyyət arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla, bazar güclərinin hakimləri kimi çıxış edirlər.

İctimai razılığın əldə edilməsi nöqteyi-nəzərindən iqtisadiyyatın getdikcə mobilləşməsinə qeyd etmək lazımdır. Bunun nəticəsində istehsalın yerləşdirilməsi və investisiyaların cəlb olunması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması uğrunda rəqabət mübarizəsi kəskinləşir. Bu zaman dövlət cəlbəedici bazar şərtlərini yaradılması ilə milli iqtisadiyyatın canlandırılmasında əvvəlkinə nisbətən daha çox imkanlar əldə edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi qloballaşma və regional integrasiya şəraitində xarici siyasətin yeri və rolu dəyişmişdir. Bu mənada geosiyasi yanaşmalar da dərin transformasiyaya uğramış və geosiyasət yerli çalarlar almışdır. Yeni dünya sisteminin və siyasətinin formalaşması aşağıdakı keyfiyyət dəyişikliklərindən irəli gəlir.

1. Daxili və xarici fəaliyyət mühitlər, eləcə də daxili və xarici siyasət arasındakı sərhəd aradan qaldırılır; bu zaman iqtisadiyyat siyasət üzərində daha dominant olur, **geoiqtisadi mühit birinci dərəcəli amilə çevrilir.**

2. Texnoloji inkişafın daha perspektiv istiqamətlərində inkişaf edən mütəhərrik transsərhəd təkrar istehsal sistemləri hərbi komponenti yeni mərhələyə çıxarmışdır. Silahlı qüvvələr funksional transformasiyaya uğrayır, belə ki, onlar nəinki dövlətlərin suverenliyini və milli sərhədlərini, eləcə də bir çox hallarda **transmilli strukturların iqtisadi sərhədlərini (geoiqtisadi maraqları, əməliyyat meydanları, imtiyazları) qoruyurlar.**

3. Yeni şəraitdə milli dövlətlərin rolları da transformasiyaya uğrayır, belə ki, onların arasında daha inkişaf etmişləri **transmilliləşmiş «sistem – ölkələri»-ə çevrilirlər.** Artıq onlar iqtisadiyyat, informasiya, maliyyə, sosial, hərbi və digər sferalarda gedən fəvqəlmilli tendensiyalarla hesablaşmaya bilməzlər. Bu ölkələr qlobal sahibkar rolunu oynamağa başlayır və eyni zamanda strateji milli maraqların həyata keçirilməsi funksiyasına, eləcə də

güclü maliyyə-kredit-bank strukturlarına, transmilli korporasiyalara, konsorsiumlara, ittifaqlara və s. meyillənmələrə nəzarət edir.

4. Xarici siyasətdə motivasiya, köklü surətdə dəyişikliklərə uğrayır: «sistem-ölkə» öz beynəlmiləl təkrar istehsal nüvələri çərçivəsində dünya gəlirlərini formalaşdırır. Onun formalaşdırılmasında və bölgüsündə iştirak dünya təsərrüfatı sistemində iqtisadi əməliyyatların aparılmasında milli iqtisadiyyatlar üçün yüksək motivasiya stimulu yaradır. Dünya gəlirlərində iştiraka çıxışın yaradılması **yüksək geoiqtisadi texnologiyaların istifadəsi ilə həyata keçirilir.**

5. Ənənəvi xarici iqtisadiyyat (xarici ticarət) doktrinaları öz gücünü itirir. Xarici ticarət nəinki millətlər, dövlətlər arasında olan əmək bölgüsü (BƏB) ilə, həm də xüsusilə (yolunu) azmış beynəlmilləşmiş təkrar istehsal nüvələri və «sistem-ölkə»-lərin qovuşmasında interanklav əmək bölgüsü ilə ifadə olunur. **artıq əməliyyatlar dünya bazarında deyil, yeni strateji məkanda – dünyanın geoiqtisadi atlasında gedir.**

Ticarət müharibələri keçmişdə qalıb. Onun yerini daha təhlükəli priyomlara malik geoiqtisadi müharibələr tutmuşdur: hərbi amilin təsirindən istifadə olunmayaraq milli iqtisadi strukturların dağılması (dağıdılması), milli gəlirlərin dünya gəlirlərinə köçürülməsi, struktur deformasiyası və bunun da nəticəsində sosial deformasiya və s. proseslər gedir. «Əyri fəaliyyət» strategiyası inkişaf tapmaqdadır.

6. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyanın geoiqtisadi transformasiyası şəraitində beynəlxalq təşkilatlar və institutlar öz kurslarını müəyyən etmişlər: gündəmdəki məsələ – geoiqtisadi reallıqları əks etdirən dünyanın iqtisadi strukturunun yeni sisteminin formalaşdırılması, o cümlədən, geoiqtisadi tribunal kimi beynəlxalq institutun yaradılmasıdır.

7. **Geoiqtisadi məkanda formalaşmış güclü fəvqəlmilli strukturlar** nəinki milli suverenlikləri zəiflətdi, həm də özünütəşkil və inkişaf etdirən sistemlərə çevrildilər. Bu, xüsusilə, kredit-maliyyə sferasına aiddir. Təkrar istehsal tsiklləri ilə əlaqəni itirmiş maliyyə axınlarının hərəkəti çətin idarə olunan

spekulyativ kapitalın böyüməsinə səbəb olan və milli maliyyə və kredit sisteminin real və virtual sistemlərə parçalanması bir çox problemlərə yeni prizmadan baxmağa məgbür edir: xarici borclar və xüsusilə onun tərkibində virtual hissənin ayrılması; maliyyə sazişlərinin hüquqi əhəmiyyətsizliyi; statistik uçot, geoiqtisadi kontribusiya və s. problemlər. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünya inkişafının geoiqtisadi paradigması qarşısında qalmış dünya səhnəsində **geoiqtisadiyyat xarici siyasi oyunlara öz qaydalarını diktə** altında idi. **etməkdədir.**

BƏB-nin, Azərbaycanın geoiqtisadi vəziyyətinin, mövcud resurs və elmi-texniki potensialının xüsusiyyətlərinə əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətin formalaşan mexanizmi xarici iqtisadi strategiyanın əsas məqsədinin Azərbaycanın xalq təsərrüfatı kompleksinin dünya və regional təsərrüfat sisteminə inteqrasiyanın realizasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyanın sürətləndirilməsinin əsas şərtidir. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı dönüş aparmaq mümkün deyildir. **Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələrdən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar.**

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, iqtisadiyyatın yüksək maddi texniki bazaya malik olması, əmək bölgüsü və kooperasiyanın geniş vüsət alması və s. milli iqtisadiyyatımızın beynəlxalq əməkdaşlıqda mövqeyinin daha da artmasına obyektiv zərurət yaradır.

Ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması bazar mexanizminin səmərəli təşəkkül tapmasının ən mühüm ünsürlərindən biri

olmalıdır. Bu isə aşağıdakı məqsədyönlü və iqtisadi cəhətdən səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- əmtəə istehsalının artırılması və xidmətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə dünya standartlarının tələblərinə cavab verən qabaqcıl texnologiyaların və müstəqil idarəetmənin üsullarının tətbiqi;
- birbaşa investisiyaların cəlb edilməsinə üstünlük verilməsini;
- elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə olunması və istehsal kooperasiyasının miqyasının genişləndirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın daha da inkişafı və onun dünya iqtisadiyyatı ilə daha səmərəli inteqrasiyasının təmin edilməsi.

Bu məqsədə nail olmaq üçün bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə (bağlıqda) olan 3 əsas tapşırığı yerinə yetirmək lazımdır.

a) dünya praktikasında qəbul olunmuş prinsiplər, normalar və iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə, inkişaf etmiş bazar sisteminin formalaşdırılması;

b) milli təsərrüfatı yenidən təşkil etmək üçün dünya iqtisadi sisteminin imkanlarından istifadə olunması;

c) xarici iqtisadi sferanın dinamik və yüksək effektiv artımı təmin edəcək amillə çevirmək.

Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin ayrılmaz komponenti olan xarici iqtisadi siyasəti onun bütün xüsusiyyətlərinin və çatışmazlıqlarının daşıyıcısıdır. Daha dəqiq olarsaq, respublikamızın xarici iqtisadi siyasətinin qurulması və həyata keçirilməsi də komplekslik, systemsizlik çatışmazlıqları var. Azərbaycanda keçid dövrünün iqtisadi təkamülünün təhlili və tranzit ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uğur yalnız paradigmal-nəzəri konsepsiyalarla geniş arsenalı praktiki tədbirlərin üzvi, müəyyən təhlil ifadə edən vahidində meydana çıxır.

Xarici təcrübə göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafında dövlət (milli) proqramın yaradılması və realizasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda da analoji proqramın yaradılması onun gələcək inkişafında

zəruri bir amil kimi çıxış edir. Milli proqramın proyektinin tərkibində aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- respublikanın tədiyyə (ödəmə) balansının əsas tərkib hissəsi olan ticarət balansının proqnozu;
- Azərbaycanın müasir vəziyyətinin və digər ölkələrlə ticarət-iqtisadi münasibətlərində mövcud problemlərinin qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanın xaricdən aldığı kreditlərin məqsədli istifadə xarakteristikası ilə planı;
- dövlət büdcəsi vəsaitlərindən istifadə ilə və ya hökumətin zəmanəti ilə götürülmüş eksport kreditinin planı;
- Azərbaycanın xarici borğunun işlənilməsi planı;
- xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tədbirlərinin siyahısı;
- sənaye ixracatının stimullaşdırılması tədbirlərinin siyahısı və s.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatı sisteminə uzunmüddətli perspektivdə integrasiyasının əsas formaları və üsulları xarici iqtisadi strategiyada göstərilir. Müasir gerçəkliyə gəldikdə isə, təsərrüfat strukturlarının dünya iqtisadiyyatına uyğun qurulmasında mövcud metodlardan daha səmərəli istifadə etmək məcburiyyəti yaranır.

Yanacaq-energetika və digər resursların böyük ehtiyatlarının, əlverişli şəraitin, elmi-texniki və kadr potensialının olmasına baxmayaraq, onlar inkişaf etmiş Qərb və Şərq ölkələri qarşısında kifayət qədər müqayisəli rəqabət üstünlükləri əldə etməmişlər. Buna görə də, cari xarici iqtisadi siyasətdə ölkəni dünya təsərrüfatı sisteminə istehsal sferasında mövcud ictimai əmək bölgüsü, ixtisaslaşdırma, kooperasiyalaşdırmaya əsasən implantasiya etmək lazımdır.

Azərbaycanın ən böyük cari problemlərindən biri ixracatın xammal orientasiyasından hazır məhsul ixracatına keçməsi problemidir, hansının ki, həll edilməsi ölkənin xarici ticarətdə manevr etmə qabiliyyətini artırmaq iqtidarındadır. Lakin Azərbaycanın kiçik dövlət olması ona məhz “kiçik ölkə” hipotezindən yanaşmağa əsas verir, yəni Azərbaycan Respublikası mövcud

vəziyyətdən tam şəkildə asılıdır və vəziyyətə uyğun hərəkət məcburiyyətindədir.

Apardığımız tədqiqat işinin yekunlarını təhlilini verməməisdən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə dünya iqtisadiyatında baş verən yeni transformasional proseslər, ümumsəciyyə daşıyan iqtisadi hadisələr, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarının təzahürü kimi çıxış edən əsas meyllər və təzadlar iqtisadi integrasiyanın iqtisadi qloballaşmanın fonunda obyektiv, hətta təbii zərurət kimi qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Qlobal iqtisadiyatda və dünya siyasətində beynəlxalq və lokal, məhəlli səviyələr qlobal iqtisadi və siyasi tənzimləmənin məqsədyönlü istiqamətdə aparılması və iqtisadi inkişafın landşaftını tənzimləmək istiqamətində bir çox tədqiqatçılar, alimlər, siyasi xadimlər qarşısında beynəlxalq, regional integrasiya proseslərinə biganə qalmamağa sövq edir və bu prosesləri daha da dərinləşdirməyə, inkişaf etdirməyə, təkmilləşdirməyə səsləyir.

Dünya iqtisadiyatında təsərrüfat həyatının bütün sferalarına zühur edən «20/80 problemi» öz məntiqi həllini integrasiya proseslərinin yeni mərhələsi kimi qəbul edilən qloballaşma proseslərinin nəticəsində milli dövlətlər beynəlxalq/ regional əməkdaşlıq çərçivəsində problemlərin həllində və inkişaf etməkdə olan ölkələri inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi və sosial inkişaf səviyələrinə adaptasiya olunması üçün mübit şərait yaradır. Bu fonda beynəlxalq və regional integrasiya prosesləri hərəkətverici vasitə və qüvvə kimi çıxış edirlər. Beləliklə, iqtisadi integrasiya sivilizasiyaların yaxınlaşmasını təmin etməklə «dövlət-müəllət-vətəndaş cəmiyyəti» və «dövlət-sahibkar-vətəndaş» trilogiyasının vahidləşməsinə şərait yaratmaqla beynəlxalq və regional səviyyədə qanunverici və icraedici mexanizmlərin, beynəlxalq standartların harmonizasiyasını təkmilləşdirir, klassik iqtisadi təfəkkür bazasında yeni bazar qaydaları üçün yeni iqtisadiyatın hərəkətvericiliyini həyatın reallığa çevirmək üçün uyğun məkan və subyektlər formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, regional və beynəlxalq səviyədə müşahidə edilən beynəlmilləşmə, transmilliləşmə, qloballaşma və daha fəvqəl proseslərin fonunda integrasiya «aparıcı zəncir» rolunu oynamaqla dünyanın vahidliyinə gətirib çıxaracaq bir sıra müxtəlif «ansamblılları» cəmləşdirir və daha da mükəmməlləşdirir.

Müasir şəraitdə integrasiya prosesləri və əlaqələr əsasən 4 səviyədə qurulur:

- Mikro səviyə;
- Mezo səviyə;
- Makro səviyə;
- Meta/ meqa səviyə.

Bununla yanaşı iqtisadi integrasiyanın ən mühüm əlamətlərini aşağıdakı şəkildə ümümləşdirmək olar:

- üzv-ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının yaxınlaşması, qarşılıqlı uyğunluğu cəmləşməsi;
- milli iqtisadiyyatlarda bu proseslərlə əlaqədar köklü struktur dəyişiklikləri;
- üzv-ölkələrinin iqtisadiyyatlarını birləşdirən beynəlxalq iqtisadi komplekslərin formalaşması;
- integrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi zərurəti;
- integrasiyanın regional və sabregional xarakteri;
- integrasiya prosesinin dönməzliyi;
- istehsalın, kapitalın, texnologiyanın, işçi qüvvəsinin rahat miqrasiyası;
- mürəkkəb lokal və regional problemlərin (iqtisadi, sosial, etnik və s.) həlli istiqamətində vahid platformanın yaradılması vəs.

Beynəlxalq və regional integrasiya proseslərinin səbəb-nəticə kontekstində aşağıdakı amillərin kompleksasiyası kimi qəbul etmək olar:

- ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyələrinin oxşarlığı və ya «ortaqlıq»;

- ölkələr arasında iqtisadi integrasiya yalnız o zaman məntiqi nəticəsini tapır ki, bu ölkələrdə iqtisadiyyat daim inkişafdadır və ya inkişaf «instinktləri» hiss edilməkdədir;

- üzv-ölkələrin coğrafi cəhətdən yaxınlığı;

- integrasiya edən üzv-ölkələrin hökumət başçılarının və rəhbərlərinin siyasi iradəsi;

- məcmu maraqların formalaşdırılması istiqamətində üzv-ölkələrdə fəvqəl qurumların (qanunverici, icraedici səviyələrdə) yaradılması və onlara problemlərin həyata keçirilməsi istiqamətində vasitələr və səlahiyyətlər verilməsi;

- ölkələarası inkişafın harmonizasiyasının tarazlaşdırılması;

- müxtəlif sahələr və sektorların dayanıqlı inkişafına mərhələli və müxtəlif səviyələrdə (mikro-, mezo-, makro- və meta/meqa səviyyələr) yanaşmanın mövcud olması və s.

Bu fonda regional integrasiya birliklərində Azərbaycanın iştirakı öz imperativlərini əsali şəkildə prioritet hesab edilən xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyasının dominant xətti ilə səciyələnen və müasir dövrdə global iqtisadiyyatda, geoiqtisadi məkanda hökm sürən meyllərin, istiqamətlərin və təzadların adekvat cəhətdən tənzimlənməsini şərtləndirən müasir dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə qoşulmaqdan keçir.

Azərbaycan GUAM, MDB, ÇES, EKO ilə iştirakında öz regional integrasiyasının imperativlərini diqtə etməklə Avropa İttifaqına doğru strateji addımlar atmaqdadır. Amma bu proses öz mahiyyəti etibarlı ilə çətin keçilən və Avropa İttifaqına daxil olmaqla əlaqədar qəbul edilmiş Maastrixt kriteriyaları ilə tam vəhdət daşımadan mümkün deyildir. Bu kriteriyalara əməl etmək Azərbaycanı daha dayanıqlı iqtisadi və sosial sütunların üzərində möhkəmlənməyə şərait yaradacaqdır:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin Aİ qanunvericiliyi bazasına, xüsusən də insan hüquqlarının təminatı ilə əlaqədar adopsiyası;

- Azərbaycan və Aİ arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının ümumavropa təhlükəsizlik kontekstində Aİ ilə integrasiyası (mərhələli əsasda);
- Siyasi integrasiya (konsolidasiya) və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycanın Aİ ölkələri ilə siyasətinin (sosial, iqtisadi, sivil, mədəni və s.) adaptasiyası və harmonizasiyası;
- Elmi-mədəni və elmi-texniki integrasiya əməkdaşlığı;
- Sahəvi əməkdaşlıq və partnyorluq;
- Ətraf mühitin mühavizəsi ilə əlaqədar əməkdaşlıq;
- «Qarabağ probleminin» həlli.

Azərbaycanın Asiya-Avropa dəhlizində rolunun artması ilə əlaqədar TACİS, TRACEKA proqramlarının əhəmiyyəti danılmazdır və «Böyük İpək Yolu» layihəsi hiper-kontinental integrasiyanın həyata keçirilməsində ölkəmizin önəmin ön plana çəkir. Bu həmçinin ölkəmizin transregional neft-qaz layihələrinə də aiddir. Azərbaycanla əlaqədar qeyd edilənləri summarize edərixsə, yeganə qənaət o olar ki, «kiçik ölkə» statusunu daşıyan ölkəmizin regional və beynəlxalq arenada və perspektiv imkanlarını artırmaq istəyiriksə, ölkəmiz regional integrasiya proseslərinə, dünya birliyinə qoşulmaq və məxsusi əhəmiyyət kəsb etmək istiqamətində çoxşaxəli, müxtəlif səviyyəli integrasiya proseslərinə qoşulmalıdır. **Təhlil göstərir ki, müasir dövrdə ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında və transmilli əməkdaşlığının genişlənməsində həyata keçirilən transregional layihələrin rolu çox böyükdür.** Bu, müasir dövrün obyektiv zərurəti, gələcəyin perspektiv inkişafının ən vacib amilidir.

FƏSİL II

Müasir geoiqtisadiyyatda Azərbaycanın iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi

2.1 Azərbaycanın iqtisadi potensialında enerji daşıyıcıları faktoru

SSRİ-nin dağılması ilə öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində aşağı düşmüş istehsal və inkişafını tapmamış əmtəə-pul münasibətləri ölkənin milli-iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərini sual altına qoyurdu. Müstəqilliyin və xarici iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi, istehsalın yenidən qurulması üçün ölkənin beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, daha doğrusu dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası mühüm amillərdən sayılırdı.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qoşulması ilə əlaqədar olan inteqrasiya proseslərinin inkişafının daha böyük imkanları iqtisadiyyatın əsas sektoru, sosial-iqtisadi sabitliyin və əmin-amanlığın inkişafının amili sayılan, qədim və ənənəvi sektor olan neft-qaz kompleksi ilə sıx əlaqədardır. Dərin iqtisadi böhran və hərbi təcavüz, xarici iqtisadi əlaqələrin tamamilə dağıldığı, ölkədə istehsalın inanılmaz dərəcədə aşağı düşdüyü və inflyasiyanın artdığı bir dövrdə neft yeganə xilas yolu oldu. Məhz bu sektor respublikanın böyük həcmli xarici valyuta daxilolmalarının və büdcə gəlirlərinin mənbəyi sayılır. Buna görə neft və bu sahədə düşünülmüş strategiya respublika üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahənin inkişafı və modernləşdirilməsi respublikanın uzunmüddətli perspektivə hesablanmış sosial-iqtisadi artımının vacib prioriteti sayılır.

Azərbaycan dünyada ən qədim neft-qaz hasil regionlarından sayılır. Dünyada ilk neft fontanı 1848-ci ildə bu ölkədə vurmuşdur. XX əsrin əvvəllərində dünya neftinin 50 faizi Azərbaycanda hasil olunurdu. II Dünya Müharibəsindən sonrakı bir neçə il ərzində Azərbaycan SSRİ-nin əsas neft bazası rolunu yerinə yetirirdi. Lakin Ural və Qərbi Sibirdə yeni neft yataqlarının kəşfi ilə respublika neft sənayesinin mərkəzi rolunu daha oynamadı və 90-cı ildə SSRİ-də ölkənin payı 2

faizədək azaldı. Digər neft hasil edən ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da neftin hasilatına əvvəlcə quruda, sonra isə dənizdə (1949-cu ildə Neft Daşları) başlanmışdır. 80-ci illərdə Xəzərdəki geoloji kəşfiyyatlar “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” və “Qarabağ” kimi yeni yataqları üzə çıxardı. “Günəşli” yatağı 1991-ci ildə neft hasilatının 57 faizini verirdi. Ekspertlərin rəyinə görə, şelf yataqlarının işlənməsindən 3-4 il sonra həmin yataqlar ildə 30-40 milyon ton neft verəcəkdir. Qeyd edək ki, neft kompleksi ölkənin sənaye-istehsal fondunun 40%-dən çoxunu əhatə edir. Statistikaya görə neft hasilatı 1970-ci ildən sonra azalmışdır. 1999-cu ildə neft hasilatı 1970-ci ildəkindən 1,4 dəfə az olub. 1990-96-cı illərdə neft hasilatının orta illik azalması 570 000 ton olub. Buna səbəb köhnə yataqların gücdən düşməsi, yeni yataqların işlənməsinin çətinliyi, siyasi qeyri-sabitlik, erməni təcavüzü, keçid dövrü ilə əlaqədar digər çətinliklər olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi neft sənayesinin inkişafı ölkə üçün çox əhəmiyyətli idi. Məhz buna görə köhnə və yeni neft yataqlarının yenidən işlənməsi, bu sahədə istedadlı kadrların hazırlanması, xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi və bununla da neft sənayesində yeni texnologiyanın, infrastrukturun tətbiqi, neftin səmərəli hasilatı və onun boru kəmərlərilə nəqli, xüsusi neft qanunvericiliyinin hazırlanması vacib məsələlərdən idi. Bu sahədə atılan ilk böyük addım Ermənistanla atəşkəsə nail olduqdan sonra (Bişkek müqaviləsi, may 1994-cü il) 1994-cü il 20 sentyabrda tarixə “Əsrin müqaviləsi” kimi düşən neft kontraktının imzalanması oldu. Müqavilədə Azərbaycan daxil olmaqla 8 ölkənin 12 neft şirkəti iştirak etmişdir. Müqavilədə 650 milyon ton neft və 150 milyard kub metr qaz ehtiyatı olan “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının 30 il müddətinə istismarı nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki hasilat orta hesabla ildə 25 milyon ton neftidir. Layihənin 12-14 milyard dollar investisiya həcmində olduğu göstərilir. İştirakçı şirkətlər hesabına bu yataqların işlənməsi ABƏŞ konsorsiumuna həvalə edildi. Hasilatın pay bölgüsü prinsipi ilə əməkdaşlar aşağıdakı paya malikdirlər: ARDNŞ (Azərbaycan, 10%), BP (B.Britaniya, 17,13%), Amoco (ABŞ, 17,01%), Penzoi (ABŞ, 4,82%), Lukoil (Rusiya, 10%), Unocal (ABŞ, 9,52%), Statoil (Norveç, 8,56%), Exxon (ABŞ, 5%), İtochu (Yaponiya, 7,45%), Ramco (B.Britaniya,

2,08%), TPAO (Türkiyə, 6,75%), Delta (S.Ərəbistanı, 1,68%). Müqavilədən ölkənin gəliri bonusları daxil etməklə, 80% təşkil edəcək. “Əsrin müqaviləsi”nə görə 30 il ərzində 540 mln. t neft hasilatı gözlənilir ki, bunun da 260 milyon tonu Azərbaycana məxsus olacaq. Bu yataqlardan hasil olunan qaz tamamilə Azərbaycanın ixtiyarına veriləcək. Müqavilənin reallaşmasında 3 mərhələ ayrılır: 1) 1997-2000-ci illər. Bu dövrdə capital qoyuluşları xeyli artır, neftin ixracının yüksəlməsindən xarici investorlar ilk gəlirlərini əldə edirlər. 2) 2001-2005-ci illər. Neftin ixracı əsaslı dərəcədə yüksəlir, gəlirlərdə Azərbaycanın payı 33% olur. Neft dollarlarının yarısı konsorsiumun xərclərinin ödənilməsinə gedir. 3) 2007-ci ildən sonrakı dövr. ABƏŞ öz xərclərini tamamilə örtəcək və Azərbaycanın neftdən gəlirlərdəki payı 33%-dən 83%-dək yüksələcək.

Bundan başqa, 10 sentyabr 1995-ci ildə 25 illik “Qarabağ”, 4 iyul 1996-cı ildə “Şahdəniz” və həmin ilin 14 dekabr tarixində “Dan ulduzu-Əsrəfi” hər ikisi 30 illik olmaqla müqavilələr imzalandı. Bu müqavilələrdən ölkənin gəliri müvafiq olaraq 61,9, 62,4 və 63,1% olacaqdır. 1997-ci ildə isə Fransanın “Elf-Akiten” şirkəti ilə “Lənkəran-dəniz” və “Talış-dəniz” yataqlarının birgə işlənməsi ilə bağlı 25 illik müqavilə imzalanmışdır.

Hazırda Xəzərin Azərbaycan sektorunda ehtiyatı 5-6 milyard t neft və 4-5 trln. kub metr təbii qaz olan 130 perspektiv struktur aşkar olunmuşdur. Bağlanan müqavilələrə görə 30 il ərzində 2,3-3,1 milyard ton neft istehsal olunacaq ki, bu da ildə orta hesabla 70-100 milyon ton neft deməkdir. Bu illər ərzində Azərbaycanın neft sektoruna xarici investisiyaların həcmi 50-60 milyard dollar olacaq.

Yanacaq-enerji kompleksinin özəyi olan neftqazçıxarma sənayesi son 15 il ərzində ölkə büdcəsinin əsas donoru olaraq qalmaqdadır və bu sahənin cari fəaliyyəti və perspektiv inkişafının əsas prinsipləri daim hökumətin diqqət mərkəzindədir.

“Əsrin müqaviləsi” imzalandığı tarixdən bu günə qədər Azərbaycan Respublikasında 308 milyon ton neft hasil edilmişdir. 2007-ci ildən başlayaraq, neftin ixracı ilə yanaşı, Azərbaycan öz enerji tələbatlarını tam şəkildə ödəyərək təbii qaz ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycanda 27 milyard

kubmetr qaz hasil edilmiş, onun 8 milyard kubmetri Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə Gürcüstana, Türkiyəyə və Yunanıstana ixrac edilmişdir. Ötən illərdə olduğu kimi 2009-cu ildə neftqazçıxarma sənayesinin inkişafında əldə edilmiş müsbət irəliləyişlər hökumətin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin uğurlu nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, ölkə tarixində ilk dəfə olaraq 2009-cu ildə neftin hasilatı 50 milyon tonu keçmiş (50,4 milyon ton) və 2008-ci ilə müqayisədə 5,9 milyon ton, və ya 13,3 faiz artmışdır; təbii qazın hasilatı isə 23,6 mlrd. kubmetrə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlar blokunun işlədən Konsorsium tərəfindən satılmış neftin 64,7 faizi artıq Azərbaycanın payına düşmüşdür.

Bildiyimiz kimi Xəzər regionu zəngin qaz ehtiyatlarına malikdir. Bu xüsusda Azərbaycan özünəməxsus yerə malikdir. Azərbaycanın qaz ehtiyatları 2 trilyon kub metr, potensial qaz ehtiyatları isə 4-5 trilyon kub metr həcmində qiymətləndirilir. Azərbaycanın şimal və cənub qonşuları (Rusiya və İran), eləcə də Xəzərin o biri tayındakı Türkmənistan qaz ehtiyatlarına görə dünyada ilk 4-lükdə olan ölkələrdirlər. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin, xüsusən də qaz təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən etibarlı ölkə kimi çıxış edir. Respublikanın qaz hasilatı ildən-ilə artmaqdadır.

Azərbaycan Qərbi üçün Xəzər regionunda strateji baxımdan ən əhəmiyyətli neft-qaz ölkəsidir. Azərbaycan regionda mühüm neft-qaz ixracatçısına çevrilməkdədir.

Azərbaycan neftini hazırda 3 əsas boru xətti ilə ixrac edir: BTC, Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk. BTC-nin tutumu 1.2 milyon barrel/gün, Bakı-Novorossiysk 100000 barrel/gün (AÇG-də hasilatın artması və Qazaxıstan neftinin də Azərbaycanla nəqlini nəzərə alaraq, həcmi 180 000-300 000 arasında artırılması təklif edilir) və Bakı-Supsa 145 000 barrel/gündür. Bakı-Novorossiysk-in əməliyyatının Azərbaycan hissəsi ARDNŞ, Rusiya hissəsi isə Transneftin nəzarətindədir. BTC-nin operatoru BP-dir və bu kəmərlə Qazaxıstan nefti də daşınır. Bakı-Supsa ilə daşınan neft əsasən ExxonMobil şirkətinin ABƏŞ-dəki payıdır. Belə ki, bu kəmərin operatoru BP, sahibi isə ABƏŞ-dir. ExxonMobil

ABƏŞ-in üzvü olsa da, lakin BTC-nin tərəfdaşı olmadığından BTC ilə öz payını nəql edə bilmir. Qazaxıstandakı Kaşaqan yatağının istismarı gücləndikcə Azərbaycan vasitəsilə Qazaxıstan neftinin gələcəkdə ixrac həcmi artacaqdır.

Şahdəniz yatağının istismarından sonra 2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycan ilk dəfə qaz ixracatçısına çevrildi. O vaxtadək isə Azərbaycan Rusiya qazının idxalçısı idi. 2009-cu ildə Azərbaycan 209 milyard kub fut qaz ixrac edib ki, bu da əsasən Bakı-Tbilisi-Ərzurumla Türkiyəyə, Qazıməmməd-Mozdok kəməri ilə Rusiyaya, Bakı-Astara kəməri ilə İrana daşınıb. Təbii ki, bu kəmərlərdən ən böyüyü BTƏ-dir. Kəmərin sahibi və operatoru Şahdəniz konsorsiumudur. Kəmərin tutumu 770 milyard kub fut/ildir.

Əvvəllər Rusiya qazının Azərbaycana nəqli üçün istifadə edilən Qazıməmməd-Mozdok kəməri 2009-cu ildə ARDNŞ və Gazprom arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan qazını Rusiyaya ixrac etmək üçün istifadə olunmağa başladı.

Bakı-Astara kəməri ilə kiçik həcmdə qaz sonradan Naxçıvana ötürülmək məqsədilə İrana ixrac edilir. Bunun qarşılığında İran 15% tranzit rüsumu alır. 2010-cu ildə 2 ölkə arasında imzalanmış memoranduma əsasən Azərbaycan İrana bu ölkənin daxili istehlakı üçün də qaz ixrac edəcəkdir. 2011-ci ilin yanvarında isə 2 ölkə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan İrana bu ölkənin daxili tələbatı üçün 5 il ərzində qaz ixrac edəcəkdir. 2011-ci ilin 1 fevral tarixindən Azərbaycan bu il üçün İrana 1 milyard kub metr qaz ixrac etməlidir, gələcək illərdə isə bu həcm artırılması nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda qaz hasilatının 2020-ci ildə 35-40 mlrd. kub metrə çatdırılması proqnozlaşdırılır.

Son illər ölkəmiz nəinki özünü təbii qazla tam təmin etmiş, hətta qazın bir hissəsinin ixrac edilməsi mümkün olmuşdur. Dünya miqyasında ildən-ildə kəskinləşən qaz problemi iqtisadi müstəvidən siyasi müstəviyə keçərək ölkələrin, xüsusilə Avropa ölkələrinin, enerji təhlükəsizliyi üçün ciddi narahatlıq yaratdığı halda, Azərbaycanın özünü enerjidaşıyıcıları ilə, o cümlədən təbii qazla təmin

etməsinə ölkədə aparılan neft və qaz siyasətinin müsbət nümunəsi kimi qəbul etmək olar.

Hazırda Azərbaycan qazının alıcıları Türkiyə, Gürcüstan, İran, Yunanıstan və Rusiyadır.

Beləliklə, Azərbaycanın müstəqilliyinin və xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında neft-qaz strategiyasının nə kimi rolu olduğuna qısa nəzər yetirdik. Azərbaycan ancaq neft və qaz ehtiyatların çoxluğuna görə deyil, həmçinin Xəzər və Qara dənizləri sahillərində tutduğu yerə görə ABŞ, Avropa və Asiya dövlətlərinin maraqlarının toqquşduğu geoiqtisadi məkana çevrilmişdir. Neft və qaz ehtiyatlarının istifadə olunması, həmçinin onların dünya bazarına ixracı üzrə transregional layihələrin həyata keçirilməsi ilə Xəzər regionu XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatının mühüm əhəmiyyət kəsb edən regionlarından birinə çevrilmişdir. Neft-qaz sazişlərinin Azərbaycana verəcəyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sazişlərin reallaşması dövründə neft sənayesinin tərkibi xeyli dərəcədə təzələnmiş və neft kompleksinin yeni, güclü infrastrukturunu yaranmışdır;
- Ölkə iqtisadiyyatının başqa sahələrinə kapital axını təmin ediləcəkdir;
- Azərbaycan modern texnologiyalara sahib olacaqdır;
- Bank və sığorta sisteminin inkişafına böyük təkan və geniş imkanlar veriləcəkdir;
- Xarici şirkətlərin ödədiyi vergilərdən büdcəyə daxil olan vəsait xeyli artacaqdır;
- Ölkənin müxtəlif sahələrində minlərlə yeni iş yerləri yaranacaqdır;
- Azərbaycan neft-qaz satışından milyardlarla dollar gəlir əldə edəcəkdir ki, bu da geniş sosial proqramlar həyata keçirməyə, əmək haqqlarını və pensiyaları artırmağa, imkansızlara, müharibə əlillərinə və qaçqınlara qat-qat çox yardım etməyə imkan verəcəkdir.

2.2. Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi

İxrac potensialının qiymətləndirilməsi, ixracatın əmtəə və coğrafi tərkibinin öyrənilməsi və əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi xarici iqtisadi ticarət əlaqələrinin kompleks şəkildə təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış təhlil göstərir ki, 1991-2016-cı illərdə xarici ticarət dövriyyəsi ilə birgə, ixrac və idxalın əmtəə strukturunda, habelə ticarət əlaqələri aparılan ölkələrin sayı və mal dövriyyəsində mühüm dəyişikliklər müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin strukturunun təhlili zamanı aydın olur ki, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları vaxtı monostrukturlaşma meyli güclənir. İxracın monostrukturlaşmasında baş rolda, sözsüz ki, neft və neft məhsulları durur. 2016-cı ildə ixracın strukturunda neft və neft məhsulları 91,66% təşkil etmişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, bəhs etdiyimiz mal qrupunun ixrac qiymətləri bütövlükdə dünya bazarının dəyişikliklərindən asılıdır, onda formalaşmış halın təhlükəli olduğu nəzərə çarpacaqdır. Apardığımız təhlil nəticəsində deyə bilərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz təhlükə olduqca real xarakter daşıyır.

İxracın əmtəə strukturunun təhlili zamanı görə bilərik ki, Azərbaycan məhdud çeşiddə mal ixrac edir. Son 10 ildə Azərbaycanın ixracının əsas hissəsini neft və neft məhsulları, o cümlədən xam neft, qazoyl, ağ neft, maye yanacağı, motor benzini, yağlar və sürtgülər, həmçinin də alüminium oksidi, polietilen, pambıq lifi, şəkər, təzə meyvələr və s. təşkil etmişdir .

Son üç il ərzində Azərbaycanın qeyri-kənd təsərrüfatı məhsullarının orta ixrac həcmi 93,8% olduğu halda, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bu göstərici cəmi 6,2% təşkil etmişdir. Bu dövrdə ixrac üçün təklif olunmuş əsas kənd təsərrüfatı məhsulları qrupunun əhəmiyyətinə görə ardıcılığı aşağıdakı kimi olmuşdur: meyvələr, tərəvəzlər, bitkilər (biyan kökü, sirkəsiz düzəldilmiş və ya konserv halına salınmış pomidorlar, başqa üsullarla hazırlanmış və ya konservləşdirilmiş qoz-fındıq); yağlı toxumlar, piylər və onların fraksiyaları; tərəvəzlərdən alınan hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar; heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlardan hazırlanmış qida kimi istifadə olunan digər qarışıqlar (pambıq yağının

ekstraksiyası nəticəsində alınan cecələr və digər bərk tullantılar); qənnadı məmulatları; içki və tütün məmulatları (tutumu 2 litr və ya daha az həcmli qablarda təbii üzüm şərabları, üzüm çaxırının və ya üzüm puçalının distillə edilməsindən alınan spirtli içkilər (konyak, qruppa, brendi və digərləri)); fermentləşdirilməmiş alma şirəsi, briks ədədi 20; digər meyvə və tərəvəz şirələri; orta damarcığı çıxarılmayan tütün; tərkibində tütün, yaxud tütün əvəzediciləri olan və ya olmayan siqaretlər; pambıq; çay; digər kənd təsərrüfatı məhsulları (təzə və ya qurudulmuş şəkər çuğunduru, iribuynuzlu heyvan ətinədən hazır və ya konservləşdirilmiş məhsullar) və dənli bitkilər və onlardan hazırlanan məmulatlar (buğda və ya meslin unu).

Qlobal iqtisadi böhran və ressesiya ilə əlaqədar olaraq 2009-cu ildə ixracın strukturunda mühüm paya malik mallar üzrə əhəmiyyətli azalmalar müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2008-ci illə müqayisədə ixrac xam neft üzrə 72,86%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar üzrə 90,2%, kimya sənayesi məhsulları üzrə 68,7%, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar üzrə 55,3, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər üzrə 40% və meyvə-tərəvəz üzrə 10,9% azalmışdır. Bununla belə, tütün və tütün məmulatları, həmçinin də pambıq məhsulı üzrə ixracın həcmi müvafiq olaraq 29,1% və 19,3% artmışdır .

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyasında da son illər bir sıra mühüm meyillər müşahidə edilmişdir. Qeyd edək ki, 2016-cı ildə 138 tərəfdaş ölkə ilə qarşılıqlı ticarət əməliyyatları aparılmışdır. Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları İtaliya, ABŞ, Fransa, Türkiyə, Almaniya, İsrail, və MDB ölkələridir.

1991-2016-cı illər ərzində xarici ticarətin coğrafi strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 1991-ci ildə xarici ticarət əlaqələrinin 87%-i keçmiş sovet respublikalarının, 13%-i isə uzaq xarici ölkələrin payına düşdüyü halda, 1995-ci ildən başlayaraq artıq xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşunda əsaslı şəkildə dəyişiklik baş vermiş və bu əlaqələrdə uzaq xarici ölkələrin payı xeyli artaraq 63,3%-ə çatmışdır. 2016-cı ildə isə ixracın 28,5%-i uzaq xarici ölkələrin, 52,8%-i Avropa İttifaqı ölkələrinin, 11,5%- ABŞ-ın, 7,2%-i isə MDB ölkələrinin payına düşmüşdür.

Cədvəl 2.1.**Azərbaycan Respublikasının neft sektoru üzrə əsas ticarət tərəfdaşları**

İtaliya	19 214 245,40	41,56	40,23	Türkmənistan	31 071,60	32,04	0,43
ABŞ	5 989 947,30	12,96	12,54	Belçika	20 430,30	21,07	0,29
İsrail	3 605 552,20	7,80	7,55	Rusiya	13 974,10	14,41	0,19
Hindistan	2 431 586,40	5,26	5,09	Birləşmiş Krallıq	7 397,30	7,63	0,10
Fransa	2 322 144,00	5,02	4,86	Türkiyə	6 873,20	7,09	0,10
İspaniya	1 497 473,00	3,24	3,14	İtaliya	4 122,60	4,25	0,06
İndoneziya	1 411 071,50	3,05	2,95	Digər	13 102,72	13,51	0,18
Niderland	1 352 620,80	2,93	2,83	CƏMİ	96 971,82	100,00	1,35
CƏMİ	46 228 002,00	100,00	96,80				

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyasını araşdırarkən idxal və ixracın coğrafi strukturunun neft və qeyri-neft sektorları üzrə ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycan Respublikasının neft sektoru üzrə iri ixrac tərəfdaşları və onların həm neft sektoru üzrə ixracda, həm də ümumi ixrac payı barədə ətraflı məlumat aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 2.2.

2003-2016-cı illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə Aİ və MDB ölkələrinə ixracı (faizlə)

	2003	2004	2005	2006	2007	2016
Aİ	6,16	2,87	7,88	5,01	4,43	1,53
o cümlədən:						
Almaniya	1,64	0,72	3,31	0,90	1,74	0,59
İtaliya	2,25	0,56	2,59	1,42	1,33	0,42
MDB	53,49	63,92	66,71	64,60	69,68	73,24
o cümlədən:						
Rusiya	34,79	29,21	27,16	33,95	46,00	40,7
Tacikistan	9,03	7,18	7,66	13,08	4,54	3,08
Digər ölkələr	40,35	33,21	25,41	30,39	25,89	25,23
Ümumi ticarətdə qeyri-neft sektorunun payı	14,43	17,91	23,71	15,71	18,76	2,97

Mənbə: www.intracen.org

Təhlil göstərir ki, istər neft və neft məhsulları üzrə, istərsə də ümumi ixracda ixrac tərəfdaşları arasında birinci yeri İtaliya tutmuşdur. Həm də bu ölkənin neft və

neft məhsulları üzrə ixracımızdakı payı digər ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə çox olmuşdur.

Bunun səbəbi Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan neft və neft məhsullarının son təyinat yeri kimi İtaliya limanı göstərilməsidir.. Neft sektoru üzrə ixracda növbəti yerləri ABŞ, İsrail, Hindistan, Fransa, İspaniya və s. tutur.

Ümumiyyətlə, son illərdə ixracın 80-90%-ni neft və neft məhsulları təşkil etdiyindən, ixracın coğrafi strukturunu qeyri-neft sektoru üzrə ayrılıqda tədqiq etməyi daha məqsədəuyğun sayırıq .

Cədvəl 2.3.

2016-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində böyük çəkisi olan ölkələr

İxracda payı			İdxalda payı		
Mln. ABŞ dolları ilə		%	Mln. ABŞ dolları ilə		%
İtaliya	3 748,44	25,77	Rusiya	1 070,93	17,50
ABŞ	1 986,81	11,88	Türkiyə	905,98	14,80
Fransa	1 226,11	9,02	Almaniya	550,97	9,00
İsrail	1 136,20	8,41	Ukrayna	511,65	8,36
Rusiya	784,95	5,07	Çin	484,82	7,92
Tayvan	660,39	4,63	Böyük Britaniya	274,77	4,49
İndoneziya	640,65	4,49	ABŞ	264,22	4,32
Kanada	586,48	4,00	Yaponiya	146,21	2,39
Gürcüstan	496,01	2,69	Fransa	142,12	2,32
Malayziya	287,56	2,64	Belarus	136,66	2,23
Digər	3 144,90	21,40	Digər	1 631,40	26,67
Cəmi	14 698,50	100,00	Cəmi	6 119,73	100,00

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatı

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixracda əsas yeri MDB ölkələri, o cümlədən, Rusiya (40,7%) və Tacikistan (3,08%) tutur.

Respublikadan xarici ölkələrə (MDB-dən başqa) mineral yanacaq, neft və neftin emal olunmuş məhsulları, bitumlu minerallar (ixraca nisbətən 98,12%); polimer materiallar və onlardan istifadə olunaraq hazırlanan məmulatlar (0,39%); meyvə (0,23%); şəkərdən hazırlanmış qənnadı məmulatı (0,20%); təbii və ya süni hazırlanmış mirvari, qiymətli və ya azqiymətli detallar, qiymətli metallar, qiymətli metala tutulmuş sadə metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar; bijuteriya; sikkələr (0,19%) və.s ixrac edilir.

Azərbaycandan MDB ölkələrinə əsasən mineral yanacaq, neft və onlardan hazırlanmış məhsulları, bitumlu minerallar (ixraca nisbətən 51,28%); gəmilər, qayıqlar və digər üzücü vasitələr (9,98%); heyvan və ya bitki tərkibli piylər və yağlar (7,69%); meyvə (6,70%); qara metallardan məmulatlar (4,95%) ixrac edilmişdir.

Göründüyü kimi, ixracın 78,6%-i, idxalın 73,3%-i cəmi 10 ölkənin payına düşür. Bu baxımdan, xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşunu təkmilləşdirilməlidir.

FƏSİL III.

Müasir dünya geoiqtisadiyyatında Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsində iqtisadi potensialın inkişafının rolu.

3.1 Azərbaycanın iqtisadi potensialının inkişafında ölkənin integrasiya birliklərində iştirakının rolu

GUAM və Azərbaycan

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Avrasiya subregionunun bir neçə integrasiya birliklərinə daxil olmuş, eləcə də, bu integrasiya birliklərindən bir çoxunun əsas təsisçisi kimi çıxış etmişdir. Bu təşkilatlardan biri də, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova arasında yaradılan GUAM regional integrasiya təşkilatıdır. Bu ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq daha çox enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahələrini əhatə edir. GUAM çərçivəsində enerji layihələrinin həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynayır.

İqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməkdə əsas strateji məqsəd Rusiyadan olan enerji asılılığını aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Rusiyanın xarici siyasətində enerji faktorundan təzyiq vasitəsi kimi çox istifadə etməsi də enerji sahəsindəki birliyi GUAM ölkələri tərəfdaşları üçün , daha vacib edir. Rusiyadan yan keçən neft-qaz kəmərləri şəbəkəsinin yaradılması üzv-dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının vacib şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Təsadüfi deyildir ki, təşkilatın 2006-cı ildə keçirilmiş Kiyev sammitində tərəflər Mərkəzi Asiya və Xəzər regionundakı enerji daşıyıcılarının Avropa bazarlarına çıxarılması marşrutlarının diversifikasiya olunmasını təklif etmişdilər.¹ Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsi təkcə bu kəmərlərlə bilavasitə bağlı olan Azərbaycan və Gürcüstanın deyil, bütövlükdə GUAM məkanına daxil olan ölkələrin hamısının enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. GUAM-ın baş

¹ Киевская Декларация о создании Организации за демократию и экономическое развитие – ГУАМ // <http://guam-organization.org/en/node/573>

katibi bu barədə qeyd etdiyi kimi Azərbaycan yeni bazara çıxış əldə etdi, Gürcüstan özünün tranzit imkanlarını reallaşdırdı, Ukrayna isə xammal mənbələrinin diversifikasiyasını əldə etdi.

Enerji əməkdaşlığı ilə yanaşı Azərbaycan ilə GUAM ölkələri arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin artmasına da xüsusi diqqət yetirirlər. 2002-ci ilin iyul ayının 20-də Yaltada “GUAM-a üzv olan dövlətlər arasında azad ticarət zonalarının yaradılması barəsində saziş”² imzalanmışdı. Sazişdə qarşılıqlı ticarət zamanı tətbiq olunan gömrük rüsumlarının, vergilərin və onlara bərabər olan digər rüsumların ləğv edilməsi, əmtəələrin və xidmətlərin sərbəst şəkildə hərəkəti üçün yolundakı bir çox maneələrin aradan qaldırılması, ticarət və digər əməliyyatlar üzrə qarşılıqlı hesablaşmaların və ödəmələrin düzgün sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, maliyyə, investisiya və sosial sahələri, həmçinin düzgün rəqabəti inkişaf etdirmək məqsədilə ticarət-iqtisadi sahəsində əməkdaşlığı və azad ticarəti həyata keçirmək üçün vacib olan səviyyədə üzv-dövlətlərin qanunvericilik aktlarının harmonizasiya olunmasını təmin etmək nəzərdə tutulur. Azad tranzit prinsiplərinə əməl olunması azad ticarət zonalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün vacib şərtlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

GUAM təşkilatında Azərbaycanın Sədrliyi 19 iyul 2007-ci ildə Bakıda keçirilmiş Zirvə Toplantısından başlayaraq 1 iyul 2008-ci il Batumidə keçirilən Zirvə Toplantısına kimi davam etmişdir. “GUAM: qitələri birləşdirərək” şüarı ilə keçirilən Bakı Zirvə Toplantısı Təşkilatın inkişafının uzunmüddətli və davamlı prioritetlərini müəyyən etmiş, onun institusional cəhətdən daha da möhkəmləndirmiş və tərəfdaş ölkələr ilə “GUAM+” formasında əməkdaşlığın üstünlüklərini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının Sədrlik proqramında qeydiyyata alınmış bu strateji istiqamətlər Təşkilatın 2007-2008-ci illər üçün fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan Sədrliyi üzv ölkələrin və Katibliyin əlaqələndirilmiş istəkləri nəticəsində GUAM-ın beynəlxalq

² Соглашение о создании зоны свободной торговли между государствами-участниками ГУАМ (вступило в силу 10 декабря 2003 года)

mövqeyinin möhkəmlənməsi və Təşkilatın keyfiyyətinə görə yeni inkişafı ilə yaddaşlarda qalmışdır.

“Ticarət və daşınmaya yardım və azad ticarət zonasının fəaliyyəti haqqında” sənəd layihəsinin icra olunması GUAM çərçivəsində ən prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən hesab olunur. Bu sənədin yerinə yetirilməsinin nəticələri 2007-ci ilin 18-19 iyun tarixləri arasında Bakıda keçirilmiş GUAM-ın Zirvə Toplantısında müzakirə olunmuşdur.

Bu toplantının əsas ideyasını təşkil edən regionda ümumi integrasiya və təhlükəsizlik ərazisinin yaradılması ideyası Azərbaycan Sədrliyinin ən vacib vəzifəsi idi. Bu ideya ilə irəli davam edərək Sədrlik edən ölkənin diqqəti GUAM-ın regional əhəmiyyətinin qüvvətləndirilməsinə və ona beynəlxalq köməyin gücləndirilməsinə, üzv olan plkələrin ümumi maraqlarının konsolidasiyasına və Təşkilat daxilində əməkdaşlıq sisteminin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. GUAM-ın yarandığı zamandan vahid sülhyaradıcı birliyin yaradılması fikri irəli sürülmüşdür . 2007-ci il iyunun 18-19-da GUAM-ın Bakıda keçirilmiş zirvə toplantısının yekunlarına həsr olunmuş mətbuat konfransında Ukrayna prezidenti çıxış etmişdi ki, “...ümumiyyətlə, söhbətin Dnestryanı bölgədə, yaxud Dağlıq Qarabağ və ya Cənubi Osetiya münaqişəsindən asılı olmayaraq bu mübahisənin həlli yolu beynəlxalq hüquq çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır... Hər şey nəzərə alınaraq, bu, ərazi bütövlüyünün təmin olunması və tanınması deməkdir. ... Bütün bu söhbətlərin mövzularından biri də GUAM ölkələrinin sülhməramlı taborunun formalaşdırılması barədə idi. Heç şübhə yoxdur ki, əgər buna müvafiq kömək olarsa, əgər belə siyasi qərar qəbul olunarsa, əgər bizim danışığımız müsbət nəticələnərsə, bu qüvvələr ya ATƏT-in, yaxud da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarları çərçivəsində fəaliyyət göstərəcəkdir”.³ GUAM-ın sülhyaradıcı qüvvələrinin təşkil olunması haqqında müzakirələrin sonrakı illərdə də aparılmasına baxmayaraq, bu günə qədər bu ideyanı reallaşdırması üçün qəti qərarların alınmasına nail olunmamışdır.

³ GUAM-ın Bakıda keçirilən zirvə görüşü, GUAM-ın üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının birgə mətbuat konfransı. “Azərbaycan” qəz., 2007, 20 iyun.

Bakıda keçirilmiş Zirvə Toplantısında GUAM Dövlət Başçıları Şurası [GUAM-ın Sahəvi Əməkdaşlığının İnkişafı Strategiyasını](#) qəbul etmişlər. Azərbaycanın bir il ərzində Sədrliyi olduqca aktiv keçmişdir. Bu dövrdə fəallığın gözə çarpan nümunəsi kimi Bakı Zirvə Toplantısından sonra baş tutmuş 27 sentyabr 2007-ci il tarixli GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) iştirakı ilə keçirilmiş iclasını, GUAM-ABŞ və GUAM-Polşa görüşlərini, 10 oktyabr 2007-ci ildə baş tutan GUAM+ formasında Vilnüsdə GUAM-ın onuncu ildönümünə həsr olunmuş Zirvə Toplantısını, 30 oktyabr 2007-ci il tarixli Vaşinqtonda GUAM-ABŞ qarşılaşmasını, 29 noyabr Madriddə GUAM XİNŞ-in növbəti iclasını, 4-5 dekabr 2008-ci il tarixində baş tutan Tokioda GUAM-Yaponiya görüşünü, “GUAM ərazisinə uzadılmış münaqişələr və onların qarşılıqlı beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafına dair təsiri” adlı qətnaməsinin layihəsinin BMT Baş Asambleyasında yayımlanmasını, GUAM-Aİ iqtisadi əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi üçün “GUAM-ın Aİ-də dostları qrupu”u formasında GUAM və Aİ ölkələrinin xarici işlər nazirliklərinin ekspertlərinin görüşü, 19 martda 2008-ci ildə GUAM-Avropa Şurasının görüşünü, 15-16 aprel 2008-ci il tarixli GUAM dövlətlərinin ərazisində münaqişələrin həllinin tapılmasının prinsipial əsasları, 29-30 aprel 2008-ci “GUAM-tranzit” və digər tədbirləri qeyd etmək olar.

2012-ci ilin başlanğıcında GUAM-a sədirlik bir illik yenidən Azərbaycana keçmişdir. Belə ki, həmin ilin 9-10 aprel tarixlərində Bakıda GUAM-ın Milli Əlaqələndiricilər Şurasının növbəti görüşü keçirilmiş, görüş zamanı digər məsələlərlə yanaşı, GUAM-ın üzv dövlətlərinin iqtisadiyyat və ticarət sahələrində əməkdaşlığı da müzakirə edilmişdir.

Azərbaycanın integrasiya birlikləri ilə ticarət əlaqələrinin təhlilinə keçməzdən əvvəl ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsini təhlili fikrimizcə, bu integrasiya birliklərinin Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrdə rolunu müəyyənləşdirməkdə kömək edir. Belə ki, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2005-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 3 dəfə, 2008-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 6,4 dəfə artmışdır. 2009-cu ildə isə 2008-ci ilə nisbətən 62,1% azalma olmuşdur. 2014 və 2015-ci illərdə

ötən illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 34,3% və 29,9% artım dinamikası müşahidə olunmuşdur

“GUAM-a üzv-dövlətlər arasında azad ticarət zonalarının yaradılması haqqında saziş”lə müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin müəyyən hissəsinin kağız üzərində qalmasına baxmayaraq, üzv-dövlətlər arasındakı qarşılıqlı ticarət əlaqələri inkişaf edir. Lakin bu inkişaf qeyri-sabit dinamika olunur. Daha dəqiq desək, Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə ümumilikdə ixracının həcmi 2005-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 2,5 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 2,7 dəfə artdığı halda, 2008-ci ildə 12,1% azalmışdır. 2010-cu ildə ötən ilə nisbətən 2,2 dəfə, 2011-ci ildə isə 11% artım olmuşdur. 2015-ci ildə isə 2014-ci illə müqayisədə 54,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin bu ildə Gürcüstana ixrac olunan məhsulların həcmi 6,6% artmışdır. Ukraynaya ixracın həcmi isə 5,4% azalmışdır. Kəskin azalma Moldova ilə ixrac əlaqələrinin həcmində baş vermişdir. Belə ki, bu ölkə ilə ixrac əlaqələrinin həcmi Gömrük Komitəsinin statistik göstəricilərinə görə son ildə ötən ilə nisbətən 91% azalmışdır. Son 15 il ərzində isə Gürcüstanla ixracın həcmi 6,9 dəfə, Ukrayna ilə 3,7 dəfə, Moldova ilə 11,9 dəfə artmışdır. (Cədvəl 3.1.)

2015-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən Azərbaycanın ixracının həcmində GUAM-ın xüsusi çəkisi 2,7% olmuşdur, halbuki, bu göstərici 201-ci ildə 5,5%-ə bərabər olmuşdur. Bu ildə Gürcüstan Azərbaycanın ixracının 2,4%-ni, Ukrayna 0,3%-ni, Moldova isə cüzi hissəsini təşkil etmişdir. GUAM daxilində isə Azərbaycanın ixracının əsas hissəsi Gürcüstanın payına düşür. Belə ki, GUAM ilə ixrac əlaqələrinin 86,8%-i Gürcüstanla, 13,1%-i Ukrayna ilə və 0,1%-i isə Moldova ilə həyata keçirilir.

Cədvəl 3.1.
Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin həcmi (2000-2015)⁴

(min dol.)

İllər	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015
İxrac							
GUAM	98 282	244 433	663 113	582 798	129 978 5	144 217 7	657 205
Xüsusi	5.7	5,6	1.3	4.0	6.1	5.4	2.7

⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik göstəriciləri əsasında hesablanıb hazırlanmışdır.

çəkisi %-lə							
Gürcüstan	74 639.8	208 436.1	490 667.6	395 007.6	410 969.4	535 309.0	570724.9
Ukrayna	23 620.9	35 794.5	172126.3	184 045.3	888 638.0	909 325.7	86228.4
Moldova	21.2	202.0	319.5	3745.5	177.8	2 542.7	251.8
İdxal							
GUAM Xüsusi çəkisi %-lə	47 878 4.1	274 455 6.5	624 880 8.7	574 536 9.4	521 897 7.9	652 848 6.7	677 810 7.0
Gürcüstan	10 317.3	45498.8	51 535.2	59 883.8	50 412.7	89501.1	129934.6
Ukrayna	35 824.2	226 250.8	567 228.5	511741.3	465559.8	557 770.3	539089.6
Moldova	1 736.7	2 705.3	6116.7	2910.6	5924.3	5576.8	8785.9

GUAM-la idxalın həcmi 2009 və 2010-cu illərdən başqa, tədqiq olunan illərdə müsbət dinamika ilə inkişaf etmişdir. Belə ki, bu integrasiya birliyindən Azərbaycana idxalın həcmi 2005-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 5,7 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə isə 2,3 dəfə artmışdır. 2009 və 2010-cu illərdə ötən illərə nisbətən müvafiq olaraq 8,1% və 9,2% azalma olmuşdur. 2014-ci ildə isə 25,1%, 2015-ci ildə 3,8% artım dinamikası müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanın idxalında GUAM-ın xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 7%, o cümlədən, Gürcüstanın xüsusi çəkisi 1,3%, Ukraynanın 5,6% və Moldovanın 0,1% olmuşdur. GUAM ölkələri daxilində isə Azərbaycanın idxalının əsas hissəsini Ukrayna təşkil edir. Başqa, sözlə bu integrasiya birliyi daxilində Azərbaycanın idxalının 79,5%-i Ukraynanın, 19,2%-i Gürcüstanın və 1,3%-i Moldovanın payına düşür.

Beləliklə, illər üzrə müqayisəli təhlildən göründüyü kimi Azərbaycanın ticarət dövriyyəsində GUAM ölkələrinin xüsusi çəkisi düşməyə doğru meyllidir. Belə ki, Azərbaycanın ixracında GUAM xüsusi çəkisi 2008-ci ildə Avropa ölkələri ilə sürətlə icracının həcmnin artması nəticəsində 1,3%-ə düşsə də, 2010-cu ilə kimi artmışdır. Lakin son iki ildə azalmağa doğru meyli olmuşdur. İdxalda isə GUAM

ölkələrinin payı 2009-cu ilə kimi artsa da, son beş ildə bu ilə nisbətən azalması müşahidə olunur.

MDB və Azərbaycan

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə edən ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrdə nəinki kəskin zəifləmə, hətta dağılma baş verdi. Bu baxımdan, tarixən formalaşan iqtisadi əlaqələri yenidən bərpa etmək və daha da inkişaf etdirmək üçün MDB - in yaradılması haqqında razılıq əldə olundu.

Azərbaycan da bu məqsədi əsas götürərək, 1991-ci il 21 dekabr tarixində Azərbaycan, Ermənistan, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və Ukrayna dövlətlərinin iştirakı ilə Alma-Ata deklarasiyasını imzalamaqla, MDB integrasiya birliyinə qatıldı. Deklarasiya SSRİ-nin ləğv olunaraq, MDB-nin yaradılmasını qeydiyyatı alır, habelə MDB-nin məqsədini və planlarını özündə əks etdirirdi. Təşkilatın yaradılması mərhələsi 1993-cü ilin 22 yanvar tarixində Minsk şəhərində təşkilatın əsas sənədi olan Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Əsasnaməsinin qəbul olunması ilə yekunlaşdı.

Keçmiş SSRİ-in tərkib hissələri olan ölkələr arasında dövlətlərarası münasibətlərin qorunub saxlanılması üçün yaradılmış bu təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıq daha çox üzv ölkələr arasında iqtisadi integrasiyanın istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Lakin müəyyən siyasi, hərbi münaqişələrə görə bu məqsədə doğru hələki əsaslı real addımlar atılmamışdır. Belə ki, Azərbaycanın MDB üzvləri ilə əlaqələri, 90-cı illər boyu heç də stabil olmamışdır. Gərgin münasibətlər özünü xüsusilə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində birüzə vermişdir. İki dövlət arasında müharibə nəticəsində, ölkələrin iqtisadi inkişafı zəifləmiş, qaçqınlıq problemi meydana gəlmişdir. Məhz MDB çərçivəsində 1994-cü ildə, Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs elan olunması haqqında Bişkek protokolu imzalanmışdır. Buna baxmayaraq, qarşı tərəf dəfələrlə atəşkəsi pozmağa cəhd edib.

MDB təşkilatçılığı nəticəsində 2010-cu ildə "Azad ticarət zonası haqqında Saziş" imzalanmışdır, Azərbaycan isə hələ də Sazişə qoşulması ilə bağlı danışıqlar aparmaqdadır. Bununla bərabər, MDB-nin 2020-ci ilədək İqtisadi İnkişaf Strategiyasının novbəti mərhələsinin həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı işlənilib hazırlanmışdır.

2011-ci ilin 28 iyun – 3 iyul tarixləri arasında Moskvada Ümumirusiya Sərgi Mərkəzində MDB-nin 20 illik yaradılışına həsr olunmuş Dövlətlərarası Sərgidə MDB-yə üzv ölkələrdən rəsmi nümayəndələrlə yanaşı, Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən iş adamları çıxış etmişdir. Sərgidə 50-ə yaxın milli şirkətin 350 növdən çox məhsulları nümayiş olunmuşdur. Azərbaycanın milli sahəsində sənaye, kənd təsərrüfatı, yanacaq və energetika, informasiya texnologiyaları, mədəniyyət, turizm və başqa sahələrə aid stendlər təşkil edilmişdir.

28 sentyabr 2012-ci ildə Yalta şəhərində MDB-nin Hökumət Başçıları Şurasının iştirakı ilə növbəti iclas keçirilmişdir. Hökumət Başçıları Şurasının iclasında Azərbaycan Respublikasını Baş nazirin birinci müavini Yaqub Eyyubovun rəhbərliyi altında nümayəndə heyətimiz təmsil etmişdir. Nümayəndə heyətimizin tərkibində iqtisadi inkişaf nazirinin birinci müavini Niyazi Səfərov da iştirak etmişdir. İclas zamanı MDB məkanında azad ticarət zonalarının (ATZ) genişləndirilməsi, innovasiya əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi və Birliyin informasiya kanalının yaradılması məsələlərinin müzakirəsi edilmişdir. Əsas integrasiya mövzuları arasında MDB-də ATZ haqqında müqavilənin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi məsələsi baş vermişdir. Ümumilikdə, gündəlikdə Birlik çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif cəhətlərinə aid bir çox məsələ müzakirə olunmuşdur. Hökumət Başçıları Şurası 2020-ci ilədək olan dövr üçün MDB dövlətlərinin əməkdaşlığına Dövlətlərarası proqramın həyata keçirilməsi barədə 2012-2014-cü illər üçün Tədbirlər kompleksini təsdiq etmişdir. Həmçinin 2015-ci ilədək olan dövr üçün informasiya cəmiyyətinin qurulmasında və inkişafında MDB dövlətlərinin əməkdaşlıq strategiyası və onun həyata keçirilməsinə dair Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Azad ticarət zonası haqqında

müqavilənin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar iclasda hökumət başçılarının Bəyanatı qəbul edilmişdir.

5 dekabr 2012-ci il tarixində Aşqabad şəhərində MDB-nin Dövlət Başçıları Şurasının növbəti iclası keçirilmişdir. İclasda Azərbaycan Respublikasını Baş nazir Artur Rəsizadənin rəhbərliyi altında nümayəndə heyəti təmsil etmişdir. Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun sədrliyi ilə keçirilən sammitin gündəmində iqtisadi, regional və humanitar sahələrdə regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, təhlükəsizliyin təmin olunması və digər istiqamətlərə dair 20-yə yaxın məsələ müzakirə edilib.

15 mart 2013-cü il tarixində Moskvada keçirilən MDB-nin İqtisadi Şurasının 57-ci iclasında Azərbaycan Respublikasını Baş nazirin birinci müavini Yaqub Eyyubovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti təmsil etmişdir. İclasda MDB ölkələrinin iqtisadi sahədə qarşılıqlı əməkdaşlığının geniş spektri müzakirə olunub. İştirakçılar bu il mayın 31-də Minskdə keçiriləcək MDB hökumət başçıları Şurasının müzakirəsinə çıxarılacaq bir sıra sənəd layihələrini razılaşdırıblar. Bundan başqa, iclasda büdcə-maliyyə məsələlərinə dair bəzi məsələlər də müzakirə olunub.

MDB məkanının integrasiya proseslərini gücləndirmək, o cümlədən azad ticarət haqqında bir neçə sazişlər imzalanansa da, lakin real olaraq ticarət əlaqələrinin inkişafında bu bir o qədər də hiss olunmur. Başqa sözlə, MDB ölkələri ilə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində müsbət dinamika müşahidə olunsada, xüsusi çəkisi aşağıya doğru meyllidir. Belə ki, Azərbaycanın ixracında MDB ölkələrinin xüsusi çəkisi aşağı düşsə də, 2015-ci ilə kimi müsbət dinamika müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın MDB ölkələrinə ixracı 2005-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 4,3 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci il ilə müqayisədə 61,9%, 2009, 2010 və 2011-ci illərdə isə ötən illərə nisbətən müvafiq olaraq, 0,8%, 74,4% və 47,4% artmışdır. 2015-ci ildə isə 2014-ci illə müqayisədə ixracın həcmi 7,2% artmışdır. MDB məkanına ixracın dinamikasının belə sürətlə aşağı düşməsinin əsas səbəb ümünilikdə Azərbaycanın ixracının həcmnin aşağı düşməsi və Belarusaya ixracın

həcmnin 98,2%, Qazaxıstana 9,3%, Qırğızıstana 26,1%, Özbəkistana 47,1%, Rusiyaya 18,2% və Ukraynaya 90,5% aşağı düşməsidir.

Azərbaycanın MDB daxilində ixracının əsas hissəsini Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Türkmənistan təşkil edir. Belə ki, bu integrasiya birliyi daxilində 2015-ci ilin statistik göstəricilərinə görə Azərbaycanın ixracında 0,9% Belarusiyanın, 4,2% Qazaxıstanın, 2,1% Qırğıstanın, 0,02% Moldovanın, 0,9% Özbəkistanın, 76,7% Rusiyanın, 3,5% Tacikistanın, 4,7% Türkmənistanın və 6,9% Ukraynanın payına düşür.

Cədvəl 3.2.

Azərbaycanın MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələri (2000-2015)⁵ (Min. Dol)

İllər	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015
İxrac							
MDB	160 563	696 954	1	1 137	1 983	2 924	1251986
Xüsusi çəkisi	9.2	16.0	128 434	441	871	444	5.2
%-lə			2.4	7.7	9.3	11.0	
Belarus	1 221.8	1 174.8	5 204.8	5170.5	7210.5	666770.7	11691.1
Qazaxıstan	6664.1	17166.1	290248.5	142154.1	44591.4	58281.5	52870.4
Qırğızıstan	1872.6	1835.2	3585.1	4558.5	40541.2	21151.3	26676.9
Moldova	21.2	202	319.5	3745.5	177.8	2542.7	251.75
Özbəkistan	1061.3	2844.3	7454.1	5769.3	20301.4	21881.7	11523.43
Rusiya Federasiyası	98286.9	285416.1	582891.1	746426.3	773551.8	1187357.1	959838.3
Tacikistan	19585.3	78937	45602.1	8094.2	8181.1	13212.1	43990.09
Türkmənistan	8228.6	273584.1	21002.2	37477.5	200678	43921.6	58915.59
Ukrayna	23620.9	35794.5	172126.3	184045.3	888638	909325.7	86228.38
İdxal							
MDB	365220	1404029	2289369	1827132	2051109	2553456	2378019
Xüsusi çəkisi	31.2	33.3	31.9	29.8	31.1	26.2	24.6
%-lə							

⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəriciləri əsasında hesablanıb hazırlanmışdır.

Belarus	7058.8	18119.2	89764.1	136757.5	112549.9	64540.1	68028.26
Qazaxıstan	57575.5	95345.1	200052.1	63617.7	293552.9	217307.9	340555.6
Qırğızıstan	3154.6	1532.5	1342.5	751.6	1006.5	923.4	2240.71
Moldova Respublikası	1736.7	2705.3	6116.7	2910.6	5924.3	5576.8	8785.93
Özbəkistan	751.3	99800.9	22439	12365.8	12332.7	50555.1	8027.40
Rusiya Federasiyası	249327	717223	1350367	1072072	1145009	1641095	1378445
Tacikistan	148.1	107.7	500.3	742.9	1256.1	2773.5	159.60
Türkmənistan	9643.8	242945.3	51559	26172.3	13918.4	12913.6	32709.62
Ukrayna	35824.2	226250.8	567228.5	511741.3	465559.8	557770.3	539089.6

Azərbaycanın MDB ölkələrindən idxalının həcmi 2005-ci ildə beş il ərzində 3,8 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 63,1% artmışdır. 2009-cu ildə isə 20,2% azalma olmuşdur. 2010-cu və 2011-ci illərdə ötən illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 12,3% və 24,5% artım müşahidə olunsada, 2012-ci ildə 6,9% azalma olmuşdur. Azərbaycanın MDB integrasiya birliyi daxilində idxalının əsas hissəsini Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan təşkil edir. Daha dəqiq desək, 2012-ci ildə bu birlik daxilində Azərbaycanın idxalının 58% Rusiya, 22,7% Ukrayna, 14,3% Qazaxıstan, 2,9% Belarusiya, 0,09% Qırğızıstan, 0,4% Moldova, 0,3% Özbəkistan və 1,4% Türkmənistanın payına düşmüşdür.

Beləliklə, regional iqtisadi integrasiya proseslərinin gücləndiyi müasir dövrdə ölkənin xarici ticarətinin artımı onun hansı regional iqtisadi qruplaşmaya daxil olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu cür qruplaşma nə qədər güclü olarsa onların qarşılıqlı ticarəti bir o qədər sürətlə artar. Lakin, MDB çərçivəsində bu müşahidə olunmur. Dünya üzrə regional ticarətin xüsusi çəkisinin artımı meyllərinin mövcud olduğu bir şəraitdə MDB-də vəziyyət kəskin olaraq fərqlənir. Belə ki, ixracın həcmində MDB-nin xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 16% olduğu halda, 2008-ci ildə 2,4% olmuşdur. 2011-ci ilə kimi bu göstərici 11%-ə qalxsa da, son ildə 5,2%-ə düşmüşdür. Azərbaycanın idxalında isə MDB ölkələrinin payı 2005-ci ildə 33,3% olarkən, 2015-ci ildə 24,6% olmuşdur.

Nəticə etibarı ilə bunu qeyd etmək olar ki, MDB-ni yaratmaqla üzv ölkələr SSRİ-nin xalq təsərrüfatı sistemində mövcud olan və sonradan dağılmış iqtisadi

əlaqələri müəyyən qədər də olsa bərpa etmək niyyətində idilər, xüsusən də, Azərbaycanın əsas məqsədi bundan ibarət idi. Lakin bunun yerinə ölkələr keyfiyyətə yeni çətinliklərlə üzləşdilər. Bunlardan ən əsası odur ki, MDB-yə üzv-dövlətlər blokdaxili integrasiyanın məqsədəuyğunluğuna, müxtəlif fəaliyyət sferalarında integrasiyanın həyata keçirilməsi templərinə və onun əsas prinsiplərinə müxtəlif cür yanaşırlar. Onlar qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri müxtəlif cür başa düşürlər. Məhz bunların nəticəsidir ki, MDB çərçivəsində hələ də iqtisadi integrasiyanın ilk mərhələlərindən olan azad ticarət zonası real olaraq yaradılmayıb. Azad Ticarət Zonasının yaradılması haqqında sazişin 1994-cü il 15 aprelə imzalanmasına baxmayaraq, onun əsas müddələrinin həyata keçirilməsi hələ də mümkün olmayıb.

QDİƏT, İƏT (ECO) və Azərbaycan

Azərbaycanın üzvü olduğu digər regional qurum Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. Bu təşkilatın əsas məqsədi regional əməkdaşlığın əsas muhum istiqamətlərini müəyyən etmək və region ərazisində yerləşən dövlətlər arasında əlaqələrin yüksəldilməsi üçün QDİƏT 25 iyun 1992-ci ildə İstanbul Bəyannaməsinin imzalanması ilə yaranmışdır. 5 iyun 1998-ci ildə Yalta şəhərində üzv olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Yalta Əsasnaməsini imzalaması ilə tam olaraq qanuni şəkildə təşkilat statusunu almışdır.

Bu təşkilatın fəaliyyəti əsasən iqtisadi sahədə yığılmışdır. Lakin 1996-cı il oktyabrın 25-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev QDİƏT-ə üzv olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşünün öz çıxışında bildirmişdir ki: “iqtisadi əməkdaşlıq üçün başlıca şərt regionda sülh və sakitliyin qorunub saxlanılmasını, separatçılıq hislərinin aradan qaldırılmasıdır”⁶.

1998-ci il iyunun 5-də Yaltada QDİƏT-in iştirakçısı olan dövlətlərin IV zirvə görüşü baş tutdu. Tədbirdə prezident Heydər Əliyev çıxış edərək QİƏT-in

⁶ Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 19 cildə, VIIc., Bakı: Azərənəşr, 1998, s. 459-462

telekommu-nikasiyalar, nəqliyyat layihələrini yüksək səviyyədə qiymətləndirdi. Prezident Heydər Əliyev elektro-energetika sahəsində əməkdaşlığın gələcəyə çox böyük ümidlər verdiyini, QDİƏT-in üzvü olan ölkələrin elektro-energetika sistemlərini birləşdirilməsi layihəsini Avropa-Asiya energetika sisteminin hazırlanmasında mühüm irəliləyiş kimi hesab etdiyini bildirdi.

1999- cu il sentyabr ayının 10-11- də Ukraynada Yalta şəhərində “Baltik-Qara dəniz əməkdaşlığı: XXI əsrdə əsas xətləri olmayan integrasiyalı Avropaya doğru hərəkət” forumu çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının sammiti və ilə beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. Prezident Cənab Heydər Əliyev beynəlxalq konfransda çıxışında bildirmişdir ki, “XX yüzilliyin sonlarında yaranmış real hadisələr şəraitində biz yeni müstəqil ölkələrdə demokratiyanın və qanunun vacibliyinin bərqərar olunmasına və inkişaf etməsinə, insan hüquqlarının, sosial ədalətliliyin təmin olunmasına, bazar iqtisadiyyatında inkişafa və XXI əsrin yeni Avropası olaraq adlandırılan bu dövlətlərin ahəngdarlığına hər cür kömək göstərmək lazımdır”⁷.

1999- cu il noyabrın 17-i tarixində İstanbulda QDİƏT üzvü olan dövlətlərin hökumət başçılarının beşinci zirvə görüşü həyata keçirilmişdir. Görüşün əsasını təşkilatın potensial imkanlarının müzakirə olunması təşkil etmişdir. Zirvə görüşündə çıxış edən Cənab Heydər Əliyev də QDİƏT-in fəaliyyətini canlandırmaq üçün hələ də istifadə olunmamış imkanların olduğunu qeyd edərək bildirdi ki: “Mənim fikrimcə, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı regionda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi həm Azərbaycan üçün, həm də digər iştirakçısı dövlətlər üçün ən vacib vəzifədir.....İştirakçı dövlətlərin mehriban qonşuluq münasibətləri əsasında regionda sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə bizim hamımız borcudur və bunu qorumaq üçün tədbirlər görməliyik. Bu isə, öz növbəsində, genişmiqyaslı iqtisadi əməkdaşlıq üçün böyük imkanlar açardı”

Beləliklə, bu günə kimi Azərbaycan Respublikası QDİƏT çərçivəsində 11-dən çox fərqli rəsmi sənədlərin hazırlanmasında və qəbul olunmasında, müvafiq

⁷ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 8 cildə, Vc., Bakı: Göytürk, 1999, s. 324-332

işçi qrupların iclaslarında yaxından iştirak edir. 2005-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikası enerji üzrə işçi qrupun fəaliyyətini tənzimləyə bilmişdir. Azərbaycan həmçinin, Qara Dəniz regionunun inkişaf etdirilməsi və regionda əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə tərtib olunan Qara Dəniz dairəvi avtomagistral yolunun tikintisi layihəsində iştirak edir.

Azərbaycan üç dəfə təşkilata sədirliyi də layiqincə həyata keçirmişdir. İlk dəfə olaraq, 2003-cü ilin may ayından etibarən 6 aylıq QDİƏT-ə sədirlik etmişdir. Sədirliy müddətinin başa çatmasına baxmayaraq Azərbaycan yenidən 2004-cü ilin may ayına kimi təşkilata sədirliyi üzərinə götürmüşdür. Sonuncu dəfə QDİƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 2009-cu il 15-16-ı aprel tarixləri arasında keçirilən 20-ci toplantısının qərarına əsasən, təşkilata sədrliyi 2009-cu ilin 1 may tarixindən etibarən altı ay müddətində yenidən Azərbaycan həyata keçirmişdir.

QDİƏT-a üzv ölkələri arasında integrasiya əlaqərinin inkişafı bu ölkələr arasında ticarət əlaqələrinə də təsir etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın QDİƏT daxilində ticarət əlaqələrinin həcmi Avrasiya subregionun digər integrasiya birlikləri ilə müqayisədə daha çoxdur. Dinamikasına nəzər salsaq, QDİƏT ölkələri ilə Azərbaycanın ixracı 2005-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə 5,7 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 31,2% artmışdır. 2009-cu ildə 28,7% azalma müşahidə olunsa da, 2010 və 2011-ci illərdə ötən illərə nisbətən müvafiq olaraq, 51,8% və 37,4% artmışdır. 2015-ci ildə isə 2014-ci ilə nisbətən 1,4 azalmışdır.

Azərbaycanın QDİƏT daxilində ixracının strukturunda Rusiya, Yunanıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Gürcüstan yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Başqa sözlə, bu integrasiya bloku daxilində Rusiya Azərbaycanın ixracının 25,9%-ni, Yunanıstan 22,5%, Türkiyə 16,2%, Bolqarıstan 16,1%, Gürcüstan 15,4%, Ukrayna 2,3% və Rumıniya 1,6%-ni təşkil edir.

Azərbaycana QDİƏT ölkələri tərəfindən həyata keçirilən idxalın həcmi 2005-ci ildə beş il ərzində 3 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,2 dəfə artmışdır. 2009 və 2010-cu illərdə uyğun olaraq, 6,3% və 6,8% azalma müşahidə olunsa da, 2011-ci ildə 47% artım dinamikası qeydə alınmışdır. 2012-ci ildə isə, 2011-ci ilə nisbətən cüzi azalma, yəni, 0,4% azalma olmuşdur. (Cədvəl 3.3.1)

Cədvəl 3.3.

Azərbaycanın QDİƏT ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin dinamikası (2000-2015)⁸
(Min Dol.)

İllər	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015
İxrac							
QDİƏT Xüsusi çəkisi %-l	336254 19.3	1925788 44.3	2526913 5.3	1802820 12.3	2736969 12.8	3761882 14.2	3708065 15.5
Albaniya	1548.6	-	8348.4	2735	6940.2	9.8	-
Bolqarıstan	2938.4	100859.7	194441.1	128470.8	136535.8	410410.5	597561.5
Gürcüstan	74 639.8	208 436.1	490 667.6	395 007.6	410 969.4	535 309.0	570724.9
Yunanıstan	22680	95673.1	290884.3	179745.3	255012.6	208123.8	833834.5
Moldova Respublikası	21.2	202	319.5	3745.5	177.8	2542.7	251.8
Rumıniya	7537.4	119120.1	161077.9	55024.3	94249.5	53041.9	59600.6
Rusiya Federasiyası	98286.9	285416.1	582891.1	746426.3	773551.8	1187357.1	959838.3
Türkiyə	104981	275959.3	626157.2	107620	170893.7	455761	600025.1
Ukrayna	23620.9	35794.5	172126.3	184045.3	888638	909325.7	86228.4
İdxal							
QDİƏT Xüsusi çəkisi %-lə	443417 37.8	1319807 31.3	2846494 39.7	2667990 43.6	2486294 37.7	3656071 37.5	3641517 37.7
Albaniya	-	-	-	-	-	17.6	46.5
Bolqarıstan	11845	4550.7	17090.6	8633.4	12929.9	35907.6	25975.3
Gürcüstan	10 317.3	45498.8	51 535.2	59 883.8	50 412.7	89501.1	129934.6
Yunanıstan	3379,4	5028,3	6614,4	5680,7	12075,9	8863,5	15204.55
Moldova Respublikası	1736.7	2705.3	6116.7	2910.6	5924.3	5576.8	8785.9
Rumıniya	2483.9	5548.9	40372.8	10084.5	22939.9	14895.9	23989.1
Rusiya Federasiyası	249327	717223	1350367	1072072	1145009	1641095	1378445
Türkiyə	128503	313001,6	807168,9	906984	771442,4	1302443	1520046
Ukrayna	35824.2	226250.8	567228.5	511741.3	465559.8	557770.3	539089.6

⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik göstəriciləri əsasında hesablanıb hazırlanmışdır.

QDİƏT daxilində Azərbaycanın idxalının əsas hissəsini üç ölkə (Türkiyə, Rusiya, Ukrayna) tutur. Belə ki, bu təşkilat daxilində həyata keçirilən idxalın strukturunda 2012-ci statistik göstəricilərinə görə Türkiyənin xüsusi çəkisi 41,7%, Rusiyanın 37,4%, Ukraynanın 14,8%, Gürcüstanın 3,6%, Bolqarıstan və Rumıniyanın 0,7%, Yunanıstanın 0,4% və Moldovanın 0,2% olmuşdur.

Beləliklə, ümumilikdə QDİƏT-nın Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində xüsusi çəkisi son illər azda olsa, artmağa doğru meyllidir. İxracın strukturunda QDİƏT-in payı ən maksimal (44,3%) həddə 2005-ci ildə çatmışdır. 2008-ci ildə bu göstərici xeyli aşağı (5,3%) düşmüşdür. Lakin, qeyd olunan ildən başlayaraq artmağa doğru istiqamətlənmiş və son ildə 15,5% təşkil etmişdir. İdxalın strukturunda isə bu integrasiya blokunun xüsusi çəkisi son illər sabit olaraq qalır, başqa sözlə, 37% civarında dəyişir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin son illər ərzində önəmi və xüsusi artan Avrasiya sub regionunun digər integrasiya birliyi İƏT-dir. Daim iqtisadi artıma nail olunması, üzv dövlətlərin davamlı iqtisadi inkişafına nail olunması, ticarətin liberallaşdırılması və region ərazisində ticarətin təşkili , üzv dövlətlərin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına tədricən və ya qismən integrasiyası, nəqliyyat və kommunikasiya sisteminin inkişaf olunması, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, regionunun maddi sərvətlərinin düzgün və səmərəli istifadə olunması məqsədilə 1985-ci ildə yaradılmış İƏT-ə Azərbaycan 1992-ci ildə üzvü olmuşdur.

Azərbaycan İƏT daxilində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proseslərində yaxından iştirak etmişdir. Belə ki, üzv ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi , gücləndirilməsi və regiondaxili ticarətin artırılması məqsədilə Azərbaycan on müxtəlif saziş imzalamışdır. Bunlara misal olaraq “İƏT üzv dövlətləri arasında Ticarət Əməkdaşlığına dair Çərçivə Saziş”, “İƏT regionunda Tranzit Nəqliyyatı haqqında Saziş”, “İƏT regionunda investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında Saziş” və s. göstərmək olar.

İƏT-in aparıcı qurumlarından biri Ticarət və İnkişaf Bankıdır. Əsas prioritetləri idarə, istehsal, daşımalar, tele-kommunikasiya və energetika

sahələrində layihələri olan İOT-in Ticarət və İnkişaf Bankı 2008-ci ildə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır və onun başlıca məqsədi İOT ölkələrinin daxili ticarətini genişləndirmək , inkişaf etdirmək və iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün maliyyə vəsaitlərinin yığılmasının təmin olunmasını təşkil etməkdir. Bankın Nizamnaməsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2012-ci il 28 sentyabr tarixində imzalanmış, 15 fevral 2013-cü il tarixində Milli Məclis tərəfindən düzəliş olunmuşdur olunmuşdur.

2012-ci ilin 2-3 may tarixlərində AZPROMO-nun başçılığı ilə Bakıda İOT-in üzv-dövlətlərinin Ticarətin Təşviqi üzrə Təşkilatları rəhbərlərinin 2-ci iclası, 7-8 noyabr tarixlərində İqtisadi tədqiqatlar üzrə daimi komitənin 2-ci iclası və İqtisadiyyat jurnalının redaktor heyətinin 1-ci iclası Bakıda keçirilmişdir.

2012-ci ilin 16 oktyabr tarixində İOT-in 12-ci Zirvə Görüşü, 14-16 oktyabr tarixlərində Yüksək Vəzifəli Şəxsləri iclası və Nazirlər Toplantısı Bakıda keçirilmişdir. Sammitdə nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində regional iqtisadi əlaqələrin inkişafı mövzuları, eləcə də İOT-ə üzv ölkələrin integrasiyasının dərinləşməsi, İOT ölkələrinin sosial-mədəni və elmi-texniki inkişafı məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Zirvə Görüşündən sonra təşkilatda sədrlik Türkiyədən Azərbaycana keçmişdir. Bu barədə Türkiyənin Prezidenti Tayyib Ərdoğan öz çıxışında qeyd edib ki Türkiyə İOT-ə sədrlikdə təcrübəsini bölüşməyə hazırdır, Türkiyə əmindir ki, Azərbaycanın quruma sədrliyi dövründə İOT ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq genişlənəcək.

Rəcəb Tayyib Ərdoğanın İOT ölkələrinin iqtisadi vəziyyətindən də söz açaraq qeyd edib ki İOT-ə üzv ölkələrin ümumi ÜDM-i 1,7 trilyon dollara çatır ki, bu da dünya ölkələrinin ümumi ÜDM-nin 2,4 faizini təşkil edir. Bu, olduqca cüzi göstəricidir. Adambaşına düşən gəlir təqribən 4 min dollardır. İOT ölkələrinin ümumi əmtəə dövriyyəsi 768 milyard dollar səviyyəsindədir ki, bu da ümumdünya əmtəə dövriyyəsinin 2 faizini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki: “müvafiq iqtisadi təməl olmadan hədəflərə və vəzifələrə nail olmaq, xalqların yaşayışı üçün

ən yaxşı şəraiti təmin etmək mümkün deyil. Təşkilatın hədəflərindən biri ECO ölkələrinin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasıdır”.

Sammit ərəfəsində Bakıda İOT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclası keçirilib. İclasda dövlət başçılarının görüşlərinin gündəliyi müzakirə olunub. Təşkilata üzv ölkələrin XİN rəhbərləri sammitin yekunları üzrə qəbul edilməsi planlaşdırılan Bakı Bəyannaməsini də müzakirə ediblər.

Beləliklə, İOT-in Bakıda keçirilən son Zirvə Görüşündə üzv ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin mövcud durumu, bu təşkilatın potensial integrasiya imkanları və gələcək inkişaf istiqamətləri, əsas məqsədləri, o cümlədən azad ticarət zonasının yaradılması barədə önəmli müzakirələr aparılmışdır. 2020-ci ilədək azad ticarət zonasının yaradılması üzv dövlətlərin qarşısına məqsəd kimi qoyulsa da, bu istiqamətdə hələki əhəmiyyətli real addım atılmamışdır.

İOT ölkələri arasında azad ticarət zonasının yaradılması istiqamətində real olaraq əsaslı addımlar atılmasa da, lakin integrasiya proseslərinin inkişafı istiqamətində böyük təşəbbüslər göstərilməsi nəticəsində son illər Azərbaycanla İOT arasında ticarət dövriyyəsi müsbət dinamika ilə inkişaf edir. Belə ki, 2005-ci ildə Azərbaycanın İOT ölkələrinə ixracının həcmi 2000-ci illə müqayisədə 5,4 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 72,6% artmışdır. 2009-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə böhranın təsiri ilə 68,3% azalsa da, 2013, 2014 və 2015-ci illərdə davamlı şəkildə ötən illərlə nisbətən müvafiq olaraq, 49,9%, 26,4% və 16,5% artmışdır.

2015-ci ildə Azərbaycanın İOT daxilində ixracının əsas hissəsini Türkiyə, Əfqanıstan və İran təşkil etmişdir. Belə ki, bu ildə Azərbaycanın bu integrasiya təşkilatı daxilində ixracının strukturunda Türkiyənin xüsusi çəkisi 59,9%, Əfqanıstanın 12%, İranın 8,7%, Türkmənistanın 5,9%, Qazaxıstanın 5,3%, Tacikistanın 4,4%, Qırğızıstanın 2,7% və Özbəkistanın 1,2% olmuşdur.(Cədvəl 3.4.)

İOT ölkələrindən Azərbaycanın idxalının həcmi 2005-ci ildə beş il ərzində 3,2 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 42,8% artmışdır. 2009-cu ildə isə 2008-ci ilə nisbətən 7,7% azalma olmuşdur. 2010-cu ildən başlayaraq müsbət

dinamika müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2013, 2014 və 2015-ci illərdə ötən illərlə müqayisədə, müvafiq olaraq 10,9%,44,2% və 18,9% artım olmuşdur.

Cədvəl 3.4.

Azərbaycanın İƏT ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin dinamikası (2000-2015)⁹ (Min Dol.)

İllər	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015
İxrac							
İƏT Xüsusi çəkisi %-lə	151109 8.7	829152 19.1	1430928 3.0	453524 3.1	679673 3.2	859239 3.2	1001275 4.2
Əfqanıstan	757.2	11678.8	81206.6	57580.7	69419.5	100194.1	119916.35
İran	7662.2	166468	355647.6	90130.1	124980.7	144828.7	87342.28
Pakistan	296.4	678.9	24.8	140	85.5	7.3	15.02
Türkiyə	104981	275959.3	626157.2	107620	170893.7	455761	600025.1
Qazaxıstan	6664.1	17166.1	290248.5	142154.1	44591.4	58281.5	52870.4
Qırğızıstan	1872.6	1835.2	3585.1	4558.5	40541.2	21151.3	26676.9
Özbəkistan	1061.3	2844.3	7454.1	5769.3	20301.4	21881.7	11523.43
Tacikistan	19585.3	78937	45602.1	8094.2	8181.1	13212.1	43990.1
Türkmənistan	8228.6	273584.1	21002.2	37477.5	200678	43921.6	58915.6
İdxal							
İƏT Xüsusi çəkisi %-lə	258180 22.0	831128 19.7	1186658 16.6	1095286 17.9	1214302 18.4	1750445 17.9	2081530 21.6
Əfqanıstan	3.2	1.1	51.4	22.6	10.8	27.1	
İran	56830.2	76318.4	97227.2	78681.4	118238.6	160486.5	176442.9
Pakistan	1570.7	2265.2	6317.8	5947.8	2543.4	3014.8	1348.3
Türkiyə	128503	313001.6	807168.9	906984	771442.4	1302443	1520046
Qazaxıstan	57575.5	95345.1	200052.1	63617.7	293552.9	217307.9	340555.6
Qırğızıstan	3154.6	1532.5	1342.5	751.6	1006.5	923.4	2240.71
Özbəkistan	751.3	99800.9	22439	12365.8	12332.7	50555.1	8027.40
Tacikistan	148.1	107.7	500.3	742.9	1256.1	2773.5	159.60
Türkmənistan	9643.8	242945.3	51559	26172.3	13918.4	12913.6	32709.6

⁹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik göstəriciləri əsasında hesablanıb hazırlanmışdır.

Azərbaycanın İƏT daxilində idxalının strukturunda ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan ölkələr Türkiyə, Qazaxıstan və İran İslam Respublikasıdır. Başqa sözlə, bu integrasiya təşkilatı daxilində Azərbaycanın idxalının Türkiyə 73%-ni, Qazaxıstan, 16,4%-ni, İran 8,5%-ni, Türkmənistan 1,6%-ni, Özbəkistan 0,4%-ni və Qırğızıstan isə 0,1%-ni təşkil edir.

Qeyd etmək olar ki, Avrasiya subregionunun digər integrasiya birliklərindən fərqli olaraq, Azərbaycanın İƏT ölkələri ilə birlikdə xarici ticarəti 2014-ci ildə müsbət dinamika ilə başa çatmışdır. Lakin 2015-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarətində bu ölkələrin xüsusi çəkisi kəskin şəkildə azalmışdır. Bunun əsas səbəbi isə qeyd olunan ildə Azərbaycanın Avropa istiqamətində ixracının həcmının artmasıdır.

3.2 Azərbaycanın ixrac potensialinin inkişafının stimullaşdırılmasında Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmasının əhəmiyyəti

ÜTT çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay Raundu nəticəsində formalaşmış Sazişlər paketi əsasında üzv olmuş ölkələr arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin çoxtərəfli əsaslarla tənzimlənməsini həyata keçirən yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Həmin Sazişlər paketi müasir dövrdə çoxtərəfli ticarət sisteminin bazisini təşkil edir və özündə mallar, xidmətlər və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bərabər ticarəti tənzimləyən çoxtərəfli ticarət sazişlərini, həmçinin ticarət mübahisələrinin həlli yollarını və ölkələrin xarici ticarət siyasətinin icmalı mexanizmini birləşdirir.

Dünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli inteqrasiya olunmağı iqtisadi siyasətin strateji hədəflərindən biri kimi qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə qoşulması istiqamətində artıq iyirmi ilə qədər danışıqlar aparılır, ardıcıl tədbirlər görülür. Bununla belə, qoşulma ilə bağlı danışıqlarla əlaqədar konkret qayda və normalar, hətta ümumi qəbul olunmuş prinsiplər mövcud deyil. Ona görə də ÜTT-yə qoşulma prosesi hər bir ölkə üçün unikal, vacib və əhəmiyyətli xarakter kəsb edir. Bütün şərtlər yalnız danışıqlar vasitəsilə razılaşdırılır. Ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxilolma istiqamətində danışıqlar həm çoxtərəfli şəkildə təşkilatın katibliyində yaradılmış və əsas ticarət partnyorlarımızdan ibarət 32 üzvlə təmsil olunan Azərbaycanla bağlı İşçi Qrupunun görüşləri səviyyəsində, həm də üzv ölkələrlə mal və xidmətlərin Azərbaycan bazarına daxil olması şərtləri və kənd təsərrüfatına daxili dəstək tədbirləri, ixrac subsidiyaları üzrə öhdəliklərə dair ikitərəfli danışıqlar səviyyəsində aparılır.

ÜTT-yə qoşulmaq istəyən və ya artıq üzv olmuş bütün ölkələr üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən ən əsası xarici ticarət siyasətinin, xüsusən də, onun mühüm tərkib hissəsi olan gömrük-tarif siyasətinin ÜTT qaydalarına uyğunlaşdırılması problemidir. Bu problemin ciddiliyi, bir tərəfdən, müvafiq istiqamətdə ÜTT-nin sərt və məhdudlaşdırıcı tələbləri, digər tərəfdən də ölkənin milli maraqları ilə şərtlənən ziddiyyətin ən optimal şərtlərlə həlli yolunun tapılmasının, adətən, çətin bir proses olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan da ÜTT-nin xarici ticarət siyasəti üzrə əsas müddəalarının və ÜTT-yə qoşulma ərəfəsində Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin ÜTT qaydalarına uyğunlaşdırılması problemlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ÜTT-yə qoşulma mürəkkəb prosedurları özündə birləşdirən, hər bir ölkə üçün fərqi xüsusiyyətləri əks etdirən prosesdir. ÜTT-nin yaradılması ilə bağlı Mərakeş Sazişinin 12-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən istənilən ölkə və ya xüsusi gömrük ərazisi ÜTT üzvü olan ölkələrlə razılaşdırılmış şərtlərlə bu təşkilata qoşula bilər. Bu şərtlər ÜTT-nin qoşulma prosesində olan ölkənin qəbulu üzrə işçi qrupu ilə aparılan çoxtərəfli və ona paralel aparılan ikitərəfli danışıqlarda müəyyənləşdirilir. İşçi qrupu ilə aparılan çoxtərəfli danışıqlarda qoşulma prosesində olan ölkə

tərəfindən işçi qrupuna ticarət rejimi və onun ÜTT norma və qaydalarına uyğunluğu barədə məlumat verilir. İkitərəfli danışıqlarda isə işçi qrupunun danışıqlarda iştirak etmək istəyi olan istənilən üzvü iştirak edə bilər və bu zaman qoşulma prosesində olan ölkə ilə tarif güzəştləri, daxili dəstək tədbirləri, kənd təsərrüfatı subsidiyaları və xidmətlərlə ticarət sahəsində öhdəliklər razılaşdırılır. Bununla belə, qoşulma ilə bağlı danışıqlarla əlaqədar konkret qayda və normalar, hətta ümumi qəbul olunmuş prinsiplər mövcud deyil. Ona görə də ÜTT-yə daxilolma prosesi hər bir ölkə üçün unikal və spesifik xarakter kəsb edir. Burada söhbət Mərakeş Sazişinin 12-ci Maddəsində heç bir üzvlük kriteriyasının olmamasından gedir. Bu da qoşulma prosesinin ziddiyyət kəsb edən ən mühüm hüquqi aspektidir. Qoşulma prosesində olan ölkə ilə ÜTT üzvləri arasında razılaşdırılan şərtlərlə bağlı heç bir qayda və prosedurlar nəzərdə tutulmamışdır. Belə demək mümkündürsə, qoşulma prosesi, əsasən, “yazılmamış qanunlar”la tənzimlənir.

1997-ci ilin iyun ayında Azərbaycan ÜTT-yə daxilolma istəyini əks etdirən ərizəni təşkilatın Katibliyinə təqdim etmiş və həmin ilin iyul ayında ÜTT Katibliyində Azərbaycanla bağlı İşçi Qrupu formalaşdırılmışdır. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Xarici Ticarət rejimi haqqında Memorandumu ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir. Təqdimatdan sonra ÜTT qaydalarına müvafiq olaraq Azərbaycanın ÜTT-yə qoşulma prosesinin birinci mərhələsi – *sual-cavab mərhələsi* başlamışdır.

07 iyun 2002-ci il tarixində ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun Birinci İclasının baş tutması ilə respublikamızın ÜTT-yə üzv olma prosesinin ikinci mərhələsi – **danışıqlar mərhələsi** başlamışdır. Ölkəmizin ÜTT-yə qəbulu ilə bağlı danışıqlar aparılması üç istiqamətdə həyata keçirilir:

1. İşçi qrupu ilə aparılan çoxtərəfli danışıqlar. ÜTT-yə üzvolma istiqamətində İşçi qrupunun iclasları səviyyəsində həyata keçirilən çoxtərəfli danışıqlar zamanı ölkənin xarici ticarət rejiminin bütün aspektləri müzakirə olunur.

Bu danışıqlarda üzv dövlətlər tərəfindən təqdim olunmuş suallara verilmiş cavablar, Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi Planı, Kənd Təsərrüfatında Daxili Yardım Cədvəli (ACC/4), Əqli mülkiyyət ilə ticarət aspektlərini əks edən cədvəl (ACC/8), Ticarətdə texniki maneələr və sanitar - fitosanitar məsələləri üzrə izahedici cədvəl (ACC/9) ətrafında müzakirələr aparılır və üzv dövlətləri maraqlandıran məqamlara aydınlıq gətirilir. İndiyə qədər İşçi Qrupunun yeddi iclası keçirilmişdir.

16 iyul 1997-ci ildə Azərbaycan üzrə ÜTT katibliyində yaradılmış İşçi Qrupun 1-ci iclası 2002-ci ildə Cenevrədə keçirilmişdir. 2004-cü ildən başlayaraq İşçi Qrupun iclasları ardıcılıqla təşkil olunmuşdur.

Həmçinin ABŞ, Avropa İttifaqı, İtaliya, Avstraliya, Cənubi Koreya və digər ölkələrin nümayəndələri Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünü dəstəkləyiblər. Bu ölkələr, xüsusilə də ABŞ və Aİ kənd təsərrüfatı üzrə çoxtərəfli görüşdə olduğu kimi bu dəfə də Azərbaycanın təşkilata İnkişaf Edən Ölkə kimi qəbul etmək istəsələr də, Azərbaycan bununla razı olmadı. Bunda məqsəd isə öz milli və iqtisadi maraqlarına uyğun olmaması ilə izah etmək olar və ÜTT-yə İnkişaf Etməkdə Olan Ölkə statusu ilə qəbul edilməsini təkidlə istəmişdir. Bu istəyi də bütün iclas iştirakçılarına çatdırmışdır. Bundan başqa, İşçi Qrupunun üzvləri Azərbaycan tərəfindən qanunvericilik aktlarının tam şəkildə ÜTT prinsip və qaydalarına uyğunlaşdırılaraq təqdim edilməsini istəmişlər.

Artıq İşçi Qrupunun 7-ci iclasından sonra bizim tərəfəməizə təqdim edilmiş sualların cavablandırılması işi reallaşdırılır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən təqdim olunmuş suallara verilmiş cavablar ölkəmizin xarici ticarət rejimi haqqında daha düzgün və dəqiq təsəvvür yaratmışdır. Bunun əyani sübutu kimi hər yeni təqdim olunmuş suallar toplusunda sualların sayının azalmasını qeyd etmək olar.

Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olunması prosesi ilk növbədə qanunvericiliyin təşkilatın qaydalarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1583 sayılı 2006-cı il 2 avqust tarixli Sərəncamı ilə ölkəmizin ÜTT-yə üzv olması prosesi ilə bağlı qanunvericiliyin bu beynəlxalq

təşkilatın tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər planı təsdiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsi göstərir ki milli qanunvericiliyin ÜTT normalarına uyğunlaşdırılmasının üç əsas yolu müəyyən olunmuşdur:

Birinci yol bu təşkilatın tarixinə əsasən şərti olaraq Brazilya yolu adlandırılır. Brazilya demək olar ki olduqca sadə yoldan istifadə etmişdir. ÜTT əsas sənədləri portuqal dilinə tərcümə olunmuş və kiçik preambula ilə Brazilyada milli qanunlar kimi dərc edilmişdir.

İkinci yolu şərti olaraq yapon metodu adlandırmaq olar. Yaponiyanı fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarət olmuşdur ki, bu ölkə sadəcə elan etmişdir ki, o, ÜTT sazişlərini qəbul edir və hər hansı bir mübahisəli və müərkəb situasiyada yapon qanunlarına deyil, ÜTT çərçivəsində qüvvədə olan hüquqi normalara istinad ediləcək. Beləliklə, milli qanunvericilikdə isə heç bir dəyişiklik edilməmişdir.

Nəhayət, üçüncü yol - Rusiyanın getdiyi yoldur. Bu ölkədə yalnız ÜTT sənədlərinin rus dilinə tərcümə edilməsi ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda bu təşkilatın normalarına əsaslanan milli qanunlar formalaşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da bu yolu reallaşdırır. Bizim ölkəmiz üçün əsas məsələ ondan ibarətdir ki milli qanunvericiliyin planda götürülmüş öhdəliklər üzrə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarına uyğunlaşdırılmasıdır. Azərbaycan Respublikası artıq bu öhdəlikləri əks etdirən sənədi ÜTT katibliyinə təqdim etmişdir. Hal-hazırda çoxtərəfli danışıqlarda üzv ölkələrin narahatlığı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılmış işlərdə ləngimə ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud tədbirlər planında nəzərdə tutulmuş 39 normativ-hüquqi aktdan 2-si qüvvədən düşmüş və yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Beləliklə, hazırlanmalı və ya mətnində zəruri dəyişikliklər edilməli olan sənədlərin sayı 37-dir və ondan 16-sı artıq qəbul edilmiş və qüvvəyə minmişdir. Digər sənədlər ilə bağlı müvafiq işlər davam edilir.

Qeyd olunan sərəmçandan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi ölkə qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində qörülən işlərin əsas istiqamətini təşkil edir. Təşkilatın üzv ölkələr ölkəmizdən yeni qanunvericilik aktlarının qəbulu prosesinin sürətləndirilməsini istəyirlər.

Beləliklə, əsas tələblər ticarətdə texniki maneələr, standartlaşma və sertifikatlaşdırma, sanitar-fitosanitar tədbirlər, eləcə də intellektual mülkiyyətin qorunması sahələrində qanunvericiliyin beynəlxalq təşkilatın qaydalarına uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır.

2. Gömrük güzəştləri, kənd təsərrüfatına daxili dəstək tədbirləri və ixrac subsidiyaları sahəsində öhdəliklər (mallarla ticarət sahəsində bazara daxil olma şərtləri) üzrə ikitərəfli danışıqlar. Tarif güzəştləri üzrə aparılan danışıqların əsas məqsədi xarici ticarətin qeyd olunan bütün mal nomenklaturası üzrə tarif dərəcələrinin tətbiq edilə bilən ən yüksək həddini müəyyən etməkdən ibarətdir.

ÜTT idxalın və ixracın tənzimlənməsinin əsas və perspektivdə isə yeganə vasitəsi kimi gömrük-tarif tənzimlənməsini nəzərdə tutur. ÜTT üzvlərinin mallarla ticarət rejiminin əsasları və bu sferada hüquq və öhdəlikləri **Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT 1994)** ilə müəyyən edilir. GATT-da gömrük-tarif siyasətini çoxtərəfli əsasda tənzimləyən bir sıra müddəalar mövcuddur. Sazişdə hər şeydən əvvəl onu imzalayan ölkələrin danışıqlar vasitəsilə beynəlxalq ticarətdə gömrük tariflərinin və digər məhdudiyyətlərin azaldılmasına nail olmaq istəklərindən söhbət gedir.

Mallarla ticarət üzrə bazara daxil olma şərtləri ilə bağlı danışıqlar çərçivəsində qəbul prosesində olan ölkə güzəşt və öhdəliklərin siyahısının standart formasında **tarif təkliflərini** təqdim etməlidir. Gömrük tariflərinin azaldılması ilə bağlı danışıqların keçirilməsi qaydaları və tarif güzəştləri siyahılarının hazırlanması və dəyişdirilməsi prosedurları GATT 1994-ün XXVII və XXVIII maddələr ilə müəyyən olunur. Adətən, ilkin tarif təklifləri ÜTT üzvləri ölkənin xarici ticarət rejimi ilə bağlı müəyyən təsəvvür əldə etdikdən sonra təqdim edilir. Bir qayda olaraq, qoşulma prosesində olan ölkə və ÜTT üzvləri arasında belə ikitərəfli danışıqlar sual və təkliflər şəklində konfidensial olaraq həyata keçirilir. Üzv ölkələrdən daxil olan sualları və ölkənin milli maraqlarını təhlil etdikdən sonra təkliflərin təkmilləşdirilmiş variantları təqdim edilə bilər. Bu proses tərəflər bütün mal mövqeləri üzrə tarif güzəştləri üzrə tam razılaşana qədər davam edir və

yekunda qoşulmaqda olan ölkə ən əlverişli rejim prinsipi üzrə razılaşdırılmış tarif güzəştlərini ÜTT-nin bütün üzvləri arasında yaymalıdır. Bütün mallar üzrə razılaşma əldə edildikdən sonra razılaşdırılmış tarif güzəştləri vahid siyahıda əks etdirilir və çoxtərəfli səviyyədə baxılmaq üçün işçi qrupuna təqdim edilir.

Bildiyimiz kimi bu beynəlxalq təşkilata daxilolma prosesdə ən vacib məsələlərdən biri – ölkəmizin tarif güzəştləridir. Bu məsələ ilə bağlı ilk təklifləri Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olmasına aparılan hazırlıq işləri üzrə komissiyanın iyun ayında 2004-cü il tarixdə keçirilən ikinci iclasında təsdiq olunmuş və təşkilatın katibliyinə təqdim edilmişdir. Bundan sonrakı mərhələlərdə bir neçə dəfə həmin təkliflər baxılmış və təkmilləşdirilmiş variantları komissiyanın iclaslarında təsdiq edilmiş və yenidən katibliyə təqdim olunmuşdur.

Qeyd olunan dövrdə gömrük tariflərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Belə ki çox vacib əhəmiyyətli və beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan meyarlar əsasında, həmçinin bir sıra dünya ticarət bazarında xüsusi mövqeyə sahib olan ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməklə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi” layihəsi Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Hazırda ölkəmizdə gömrük tarif cədvəli HS2002 sistemi üzrə 97 Qrupdan ibarətdir və ümumilikdə 10661 mal mövqeyini göstərir. ÜTT-yə təkliflər hazırlanarkən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən və prioritet sayılan sahələrin qorunması üçün yüksək tarif dərəcəsi müəyyən edilərkən digər sahələrdə tarif dərəcələrinin aşağı salınması və bununla orta tarif tarazlığının saxlanması prinsipi əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan tərəfindən iştirak etdiyi tarif danışıqları və müzakirələri aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: kənd təsərrüfatı məhsulları; qeyri-kənd təsərrüfatı məhsulları; sektoral təşəbbüslər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları. Ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bağlı təkliflərinin orta dərəcəsi 20,8% təşkil edir. Hal-hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq olunan tariflərin orta dərəcəsi 17,3%-dir. Bound tariflərinin minimal həddi 0%, maksimal həddi isə 80% nəzərdə tutulub. Maksimal faiz yalnız

bir mal mövqeyi üçün nəzərdə tutulmuşdur, bu da yalnız sənaye üsulu ilə istehsal olunan toyuqlardır. 0% gömrük rüsumu əsasən damazlıq heyvanlara, səpin üçün toxumlara, uşaq üçün qidalar və elmi tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulmuş idxala müəyyən olunmuşdur.

Eyni zamanda spirtli içkilər və tütün məmulatları üçün ilkin təkliflər tətbiq olunan spesifik tariflərin iki dəfə artırılması ilə müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən bound təkliflərində spesifik tariflərin advalor dərəcələri dəqiqləşdirilmiş və aksizli mallar üçün tətbiq olunan rüsumun 25%-30% olduğu müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 3.5.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə orta tarif dərəcəsi			
Ölkə	ÜTT-yə qəbul zamanı maksimal (bound) tarif öhdəliyi dərəcəsi, %	Son maksimal (bound) tarif öhdəliyi dərəcəsi və bunun tətbiq tarixi, %	ÜTT-yə qəbul tarixi
Qırğızıstan	12.4%	12.3% /2003	1998
Gürcüstan	13.3%	11.7% /2006	2000
Moldova	18.1%	12.2% /2005	2001
Ermənistan	14.7%	14.7% /2003	2003
Makedoniya	13.7%	11.3% /2007	2003
Səudiyyə Ərəbistanı	12.5%	12.4% /2010	2005

Mənbə: www.wto.az

Eyni vaxtda tarif kvotası ancaq bir mal mövqeyində, yəni bərk buğdanı nəzərdə tutmuşdur. Bu, kvotadaxili 0%, kvotadan artıq 30% gömrük idxal rüsumu deməkdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, tarif kvotaları ÜTT qaydaları ilə qadağan olunmur, onun tətbiq edilmə proseduru mürəkkəb olduğuna görə üzv ölkələr tərəfindən müsbət qarşılanmır.

Ölkəmizin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin mövqeyinə əsasən aşağıdakı sahələr və məhsullar üzrə ilkin təkliflərdə yüksək tariflər müəyyən edilmişdir: ət və ət məhsulları; sud və sud məhsulları; bəzi meyvə və tərəvəz növləri; konserv sənayesi; spirtli içkilər və şirələr; tütün; pambıq; ipək. Bunun əsas məqsədi – qeyd olunan sahələrin qorunmasıdır ona görə də qeyd olunan məhsullar üçün 30%-50% gömrük rüsumu nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılan danışıqların səmərəli keçməsi məqsədi ilə son üzv olan ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməsi çox vacibdir. Azərbaycanın danışıqlar üçün ilkin təklifi 22,88%-dir. ÜTT-yə ölkəmizdən əvvəl qəbul olunan MDB ölkələrinin kənd təsərrüfatı üzrə orta tarif dərəcəsi 12,72% təşkil edir.

Cədvəl 3.6.

Qeyri kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə orta tarif dərəcəsi			
Ölkə	ÜTT-yə qəbul zamanı maksimal (bound) tarif öhdəliyi dərəcəsi	Son maksimal (bound) tariff öhdəliyi dərəcəsi və bunun tətbiq tarixi	ÜTT-yə qəbul tarixi
Qırğızıstan	11.8%	6.7% /2005	1998
Gürcüstan	10.2%	6.5% / 2005	2000
Moldova	11.1%	6.0% / 2005	2001
Ermənistan	7.7%	7.5% /2007	2003
Makedoniya	9.5%	6.2%/2012	2003
Səudiyyə Ərəbistanı	10.9%	10.5%/2015	2005

Mənbə: www.wto.az

MDB ölkələrindən Qırğızıstan, Moldova və Gürcüstanda baxmayaraq ki orta tarif aşağı səviyyədə müəyyən edilib, bu dövlətlər özləri üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən məhsullar üzrə 25%-30% rüsumun tətbiq hüququnu əldə etmişlər. Qeyd olunan təcrübəni nəzərə alaraq bizim ölkəmizdə Bazara Çıxış təkliflərini hazırlayarkən və ilkin təklifləri irəli sürərkən məhz bu yanaşmanı üstün saymışdır. **Qeyri-kənd təsərrüfatı məhsulları.** Bu sahə üzrə ölkəmizin ilkin təkliflərinin sadə ortalaması 10.4% təşkil edir. Lakin təqdim olunmuş təkliflər 0%-50% arasındadır. Belə ki nisbətən yüksək tarif dərəcələri ilk növbədə trikotaj, paltar və geyim əşyaları, kimya sənayesi, metallurgiya, mebel sənayesi və s. üçün nəzərdə tutulmuşdur. 0% əsasən ölkəmizdə istehsal və emal üçün xammal kimi idxal olunan əmtəələr üçün müəyyən edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, sənaye sahəsi və məhsulları kənd təsərrüfatı sahəsindən və məhsullardan əhəmiyyətli dərəcədə genişdir. Lakin bu sahədə Dövlət Proqramları

olmadığına görə bu istiqamətdə işlərin aparılması çətinləşir. Bundan irəli gələrək, yeni üzv olan ölkələrin təcrübələrini öyrənmək çox vacibdir.

Azərbaycanın ÜTT-yə qəbul olunma prosesində bir çox vacib məsələyə toxunmağa ehtiyac var. Söhbət ondan gedir ki güzəştli şərtlərlə qəbul olunmasında ölkəmizə hansı status veriləcək. Təcrübə göstərir ki ÜTT-də üzv ölkələr üç inkişaf statusu əsasında bölünür: inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və ən az inkişaf etmiş ölkələr. Təbii ki öz inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanı ən az inkişaf etmiş ölkələr kateqoriyasına aid edilə bilməz. Eyni zamanda bu beynəlxalq təşkilatın sazişlərində inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də kifayət qədər güzəştlər nəzərdə tutulub. Elə buna görə də namizəd dövlətlərin ÜTT-yə qəbulu zamanı təşkilat üzvləri bu ölkələrə inkişaf etməkdə olan ölkə statusunun verilməsindən yayınırlar. Misal üçün göstərmək olar ki Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldovanın və Ermənistanın ÜTT-yə qəbulu zamanı təşkilat üzvləri onları “keçid iqtisadiyyatlı” ölkə statusu verərək sənədlərə bu termini daxil etmişdirlər, lakin faktiki olaraq bu ölkələrin öhdəlikləri inkişaf etmiş ölkələrin öhdəliklərinə bərabər və ya onlardan da artıq olmuş. Eyni zamanda digər misal da çox maraqlıdır. Belə ki, Cənubi Koreya və ya Sinqapur kimi ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkə kimi ÜTT-yə qəbul olaraq müvafiq güzəştlərdən istifadə etmək hüququnu qazanmışlar.

Bununla yanaşı xüsusi qeyd olunmalıdı o fakt ki, həm ÜTT-yə daxilolma prosesdə aparılan danışıqlarda, həm də bütövlükdə bu təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən ticarət danışıqlarında ən çox mübahisə doğuran sahə - kənd təsərrüfatı hesab olunur. Bunu son illərdə təşkilata qəbul olunmuş dövlətlərin təcrübəsi, eləcə də Kankun və Honkonqda keçirilmiş Nazirlər Konfransları bir daha əyani təsdiqləyir.

Qəbul edilmiş kənd təsərrüfatı haqqında sazişin II əlavəsinə və 6-cı maddəsinə əsasən azaldılma öhdəçiliyindən azad olunmayan aşağıdakı tədbirlər sarı zənbilə daxil edilmişdir:

- Təxıl toxumuna subsidiya verilməsi məsələsi;
- kredit güzəştləri fondu üçün xüsusi vəsaitlərin verilməsi;
- bəzi vergilərin ləğv edilməsi nəticəsində formalaşan güzəştlər;

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yanacağın güzəştli satışı məsələsi;
- suvarma suyunun güzəştli satışı nəticəsində formalaşan güzəştlər;
- ölkədə şəxsi dövlət müəssisələrinin, aqrar islahatları nəticəsində qadağan olunmuş və işğal altında olan torpaqların təsərrüfat subyektlərinin dövlət büdcəsinə, dövlət banklarına, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna, Dövlət Neft Şirkətinə, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Dövlət Komitəsinə, Azəriqaz Dövlət Şirkətinə və Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinə olan borclarının ləğv olunması məsələsi.

Hesabat dövründə Azərbaycan Respublikasında ixracın subsidiyalaşdırılması həyata keçirilməmişdir. Kənd Təsərrüfatı haqqında Sazişin tələbinə əsasən Azərbaycan gələcəkdə bu tip subsidiyaların tətbiq olunmayacağına dair öhdəlik götürmüşdür.

Ölkəmizin daxilolma prosesinin kənd təsərrüfatı ilə bağlı aparılan danışıqlarda problem yaradan məsələlər aşağıdakılardır:

- Azərbaycana inkişaf etməkdə olan ölkə statusu verilməməsi və buna görə də kənd təsərrüfatı haqqında sazişə əsasən bizim ölkəmizə 5%-lik minimum (aqrar sahəyə göstərilən daxili dəstəyin kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmində xüsusi çəkisi) həddinin əldə olunması problemi;
- vergilərin ləğv edilməsi nəticəsində formalaşan güzəştlərin subsidiya kimi qəbul olunmaması;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin borclarının silinməsi nəticəsində formalaşan güzəştlərin subsidiya kimi qəbul edilməməsi.

3. Xidmətlərlə ticarət sahəsində öhdəliklər (xidmətlər bazarına daxil olma şərtləri) üzrə dövlətlərlə ikitərəfli danışıqlar. Azərbaycan xidmətlər sektorunda ikitərəfli danışıqları aşağıdakı ölkələrlə aparır: ABŞ, Aİ, Yaponiya və Tayvan, Cənubi Koreya, Hindistan və Norveç. Türkiyə, BƏƏ, Oman və Gürcüstanla ikitərəfli danışıqlar başa çatıb və bu barədə ikitərəfli protokol imzalanmışdır.

Xidmətlər üzrə danışıqlar ÜTT-nin **Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Sazişi (GATS)** çərçivəsində qəbul edilmiş ACC-5 Xidmətlər Cədvəli əsasında həyata

keçirilir. Ümumiyyətlə ÜTT-nin Xidmətlər Cədvəli 12 xidmət sektorundan (biznes, kommunikasiya, paylaşdırma, təhsil, tikinti və mühəndis, ətraf-mühit, maliyyə, səhiyyə, turizm, istirahət, əyləncə və idman, nəqliyyat və qeyd edilməyən digər xidmətlər) ibarətdir ki, bu sektorlar da öz növbəsində təqribən 160 subsektora ayrılır. Subsektorların sayının təqribi qeyd olunmasının səbəbi odur ki, bəzi sektorlarda “Digər xidmətlər” adlı əlavə bəndin olması bir sıra sahələrin adlarının dövlətlərin özləri tərəfindən seçilməsinə imkan verir. Ona görə də subsektorların ümumi sayı 155-160 arasında dəyişir.

Cədvəl əsasən 3 hissədən ibarətdir: bütün xidmət sektorlarına dair öhdəliklərin qeyd edildiyi horizontal sektor, 12 xidmət sektorunun hər birinə aid ayrıca götürülmüş öhdəliklərin yer aldığı xüsusi öhdəliklər bölməsi və Ən Əlverişli Rejimdən İstisnalar Cədvəli (burada hər hansı ölkəyə digər ölkələrdən fərqli hər hansı sektor üzrə verilən üstünlük, onun səbəbi, davamətmə müddəti qeyd olunur). Bütün cədvəl 4 sütundan ibarətdir. 1-ci sütunda sektorun adı, 2-ci sütunda Bazara giriş şərtləri (bu, milli subyektlərlə bərabər xaricilərə də şamil edilən məhdudiyyətlərdir), 3-cü sütunda Milli rejim (burada milli xidmət təchizatçılarına verilən üstünlüklər qeyd edilir) və 4-cü sütunda əlavə öhdəliklər göstərilir.

Sektorlarda göstərilən məhdudiyyətlərin özləri də göstərilən xidmətlərin üsuluna görə 4 formada qeyd edilir: ixrac, xaricdə istehlak, kommersion iştirakı, fiziki şəxslərin hərəkəti. İkinci üsul daha çox cədvəli tərtib edən ölkənin vətəndaşlarını, digər 3 üsul isə digər ölkələrin vətəndaşların xeyrinədir.

İlk növbədə ölkə tərəfindən irəli sürülən tələblər onunla bağlıdır ki, xidmətlər sahəsinə əlavə investisiyaların cəlb edilməsi, xidmətlərin nomenklaturasını və keyfiyyətinin artırılması, qiymətlərinin enməsi üçün xidmətlər bazarı liberallaşdırılmalı və ədalətli rəqabət mühiti hər zaman təmin edilməlidir. Xidmətlər üzrə ən sərt və ciddi tələblər ABŞ və Avropa İttifaqı tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Beləliklə xidmətlər sahəsinə dair ölkəmizə bildirilmiş əsas tələblər aşağıdakılardır:

Horizontal öhdəliklərə dair irəli sürülmüş əsas tələblər:

- göstərilən xidmətlər sahəsində subsidiyaların tətbiq olunmaması ilə bağlı öhdəliyin götürülməsi;

- xaricilərə ölkə ərazisində torpaq üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmək imkanını verilməsi;

- xarici mütəxəssislərin ölkə ərazisində xidmətlər göstərməsi üçün mövcud olan şəraitin daha da liberallaşdırılması və digər.

Spesifik öhdəliklərlə bağlı irəli sürülmüş əsas tələblər:

- ölkənin göstərilən xidmətlər bazarının daha da liberallaşdırılması və xarici hüquqi şəxslərin ölkə ərazisində xidmətlər bazarında heç bir məhdudiyyət olmadan xidmətlər göstərilməsi üçün lazımlı şəraitin yaradılması;

- GATS-ın tələblərinə münasib olaraq xidmətlər göstərilməsinin bütün üsulları üzrə ölkəmizin təklif etdiyi məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi;

- göstərilən xidmətlər sahəsində öhdəliklərlə bağlı məlumatları özündə əks etdirən cədvələ təsnifatda əksini tapmış 155 xidmət növlərinin bütövlükdə daxil edilməsi və onlar üzrə heç bir qadağanın qoyulmaması;

- ölkənin sığorta bazarının tam liberallaşdırılması və xarici hüquqi və fiziki şəxslərin qarşısında bu bazarda fəaliyyətinə heç bir qadağanın qoyulmaması, sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalında xaricil hüquqi və fiziki şəxslər üçün müəyyən edilmiş məhdudiyyətin tam aradan qaldırılması, xarici sığorta şirkətlərinin ölkə ərazisində birbaşa filiallarının açılmasına icazə verilməsi, xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış birləşmiş sığorta şirkətlərində idarə heyətinin üzvlərinin yarısının xaricilərdən ibarət olması, müdir və ya onun müavinlərindən birinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olması tələbinin aradan götürülməsi;

- Azərbaycanın Mərkəzi Bankının xarici bank kapitalının yerli bank kapitalında iştirakına məhdudiyyət tətbiq etmək hüququnun ləğv edilməsi və Qanunda təsbit edilməsi, xarici bankların ölkəmizdəki filiallarında inzibatçılardan birinin Azərbaycan vətəndaşı olması tələbinin aradan götürülməsi;

- ölkəmizin telekommunikasiya sahəsində "Aztelekom"-un müstəsna hüququnun ləğv olunması, xidmətlər göstərilməsinin birinci üsulu üzrə heç bir

qadağanın qoyulmaması, kompüter xidmətləri sahəsində xidmətlər göstərilməsinin birinci üsulu üzrə öhdəliyin aradan götürülməsi;

- göstərilən ölkə ərazisində paylaşdırma xidmətləri üzrə heç bir məhdudiyyətin qoyulmaması və “Pərakəndə satış” xidmətinin öhdəliklərə dair Azərbaycanın təkliflər cədvəlinə daxil olunması və heç bir qadağanın qoyulmaması və digər.

Ən əlverişli rejimdən istisnalara dair öhdəliklərə dair tələblər:

- ölkə ərazisində ən əlverişli rejimdən istisnalar cədvəlinə daxil edilmiş istisnaların aradan tam qaldırılması və bütün ölkələrə eyni şəraitin təmin edilməsi.

Apardığımız təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması nəticəsində ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu müqayisəli üstünlükləri reallaşdırmaq və dünya təsərrüfat sistemində daha sıx inteqrasiya olunmaq üçün geniş imkanlar açılacaqdır.

Bununla yanaşı, nəzərə alınmalıdır ki, istehsalın mövcud vəziyyətində (texniki və texnoloji gerilik, qeyri-neft sənaye sahələrində struktur yenidənqurmanın başa çatmaması və s.) xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi yalnız çox az sayda məhsul üçün mümkündür.

Eyni zamanda, unudulmamalıdır ki, ÜTT-yə üzvlük iqtisadi siyasətin, xüsusilə, xarici iqtisadi siyasətin liberallaşdırılmasına, eləcə də tarif tənzimlənməsinin, qismən də olsa, məhdudlaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə ki, ölkə birtərəfli qaydada gömrük rüsumlarını yüksəltmək, kəmiyyət məhdudiyyətləri və digər ticarət siyasəti tədbirlərini sərbəst tətbiq etmək imkanlarına malik olmayacaqdır. Bu isə mövcud şəraitdə müəyyən mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Göstərilənlər ÜTT-yə üzvlüklə əlaqədar götürülən öhdəliklərə, o cümlədən, tariflər üzrə öhdəliklərə daha həssas yanaşmağı tələb edir. Belə ki, əsaslandırılmamış ağır öhdəliklər götürülməsi paradoksal bir vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər. Ölkə kifayət qədər ciddi öhdəliklərin qəbulu hesabına inkişaf potensialı yüksək olan istehsal sahələrində istehsal edilən məhsullarla xarici bazarlara, o cümlədən, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına çıxış imkanlarına zərbə vurmaqla yanaşı, həmin məhsulların ölkədaxili istehsal şərtlərinə də xələl gətirə bilər.

Qabağçıl dünya təcrübəsi bizə göstərir ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaqla bağlı danışıqlar prosesində əldə olunan nəticələri yalnız cari müqayisəli üstünlüyə malik olan istehsal sahələrinin deyil, eyni zamanda həm də potensial müqayisəli inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən istehsal sahələrinin maraqlarının nəzərə alınması təmin edildikdə daha effektiv və uğurlu qəbul edilə bilər. Bizim ölkə iqtisadiyyatı bir sıra məhsulların istehsalı üzrə potensial müqayisəli üstünlüyə malikdir, ona görə də inkişaf prosesinin ən ilk dövrlərində həmin sahələrin xarici rəqabətdən qorunmasını və ölkədə müvafiq istehsal sahələrinin yaradılmasını tələb edir. Bu problemə yanaşmada bir neçə qabağçıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Misal üçün Finlandiyada klaster yanaşması, yəni əsas istehsal müəssisələri ilə yanaşı, onların inkişafı üçün zəruri olan yardımçı sahələrin olması və inkişafı da zəruridir və kompleks şəkildə üstünlüyü yaradır.

Nəticədə, narahatlıq doğuran bir sual var: Azərbaycan öz daxili istehsalını qorumaq məqsədilə gələcək manevr imkanlarını təmin etmək üçün hazırda qüvvədə olan tariflərdən daha yüksək baund tariflər barədə danışıqlar aparmağa çalışmalıdırmı? Ümumilikdə, Azərbaycan kimi kiçik ölkəyə cari baund tariflərdən daha yüksək tariflərə icazə veriləcəyi real görünür və bu strategiyanın etibarlı olacağı aydın deyil.

Odur ki, ölkənin ÜTT-yə daxilolma prosesində aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi çox vacibdir:

- kənd əhalisinin əsas gəlir mənbəyi kənd təsərrüfatı məhsulları olduğu üçün bu beynəlxalq təşkilatına qəbul olunma zamanı ölkə iqtisadiyyatının bu sahəsi mühafizə olunmalıdır;

- ən zəif inkişaf etmiş region və sahələr üçün xüsusi inkişaf proqramları hazırlanmalıdır;

- nəhayət, prinsipial bir məsələ - Azərbaycan torpaqlarının 20%-inin Ermənistan tərəfindən işğalı, sosial-iqtisadi problemlərə malik bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün olması ölkəmizin ÜTT-yə qəbul olunması zamanı xüsusi hal kimi nəzərə alınmalıdır. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya

təsərrüfatına dərin integrasiya olunub. Ümumi Daxili Məhsulda ixracın payı 35 % çatır, bu isə Almaniya, İngiltərə, Fransa kimi inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisinə yaxındır. Bu onu göstərir ki, artıq ölkədə açıq iqtisadi model tətbiq olunub və ölkə iqtisadiyyatı xarici iqtisadi əlaqələrdən çox asılıdır. Düzdü bu gün hələlik xarici ticarət dövriyyəsində enerjidaşıyıcıların payı yüksəkdir – təxminən 85%. Buda tələb edir ki Azərbaycan iqtisadiyyatını çoxşaxələndirmək, diversifikasiya etmək. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dünya iqtisadiyyatında layıqlı yer tutmaq üçün, dövlət öz milli ixracçılarına aktiv dəstək göstərməlidir ki, ölkənin ixrac potensialı inkişaf etsin, onun strukturu təkmilləşsin. Qeyd olunan problemlərin həllində, ölkənin iqtisadi potensialının inkişafında Azərbaycanın ÜTT-yə qəbul olunması yaxşı şərait və stimullaşdırıcı mexanizm yaradacaq.

NƏTİCƏ

Maqistr dissertasiyasında aparılan tədqiqatın əsasında aşağıdakı təkliflər və tövsiyyələr verilə bilər:

1. Geoiqtisadiyyat (ing.geoeconomics) və ya geoiqtisadi iqtisadiyyat -iqtisadi nəzəriyyə, dünya iqtisadiyyatı və politologiya fənlərinin kəsişməsində yerləşən elm sahəsidir. Geoiqtisadiyyat çərçivəsində dünya təsərrüfat prosesləri geosiyasi konsepsiyalar nöqtəyi nəzərindən izah edilir. Geoiqtisadiyyat çərçivəsində analiz dövlətlərin ərazi mövqelərinin, onların iqliminin, təbii resurlarının, demoqrafik vəziyyətinin və s. nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

Beləliklə geoiqtisadiyyat öyrənir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin forma və qanunauyğunluqlarına və lanşaft xüsusiyyətlərinin təsiri əks etdirən iqtisadiyyat və ətraf mühitin əlaqəsi ilə ifadə olunmuş coğrafi imperativ;
- "güc və onun aktual alətləri", beynəlxalq güc oyunlarının hərbi siyasi sahədən -iqtisadi sahəyə doğru baş vermiş hərəkəti, konfliktlərin xüsusi tipinin-qlobal kontekstdə geoiqtisadi kolliziyların yaranması;
- iqtisadiyyatın qloballaşması şərtləri daxilində dövlətin siyasət və strategiyasının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması (dünya iqtisadiyyatının unifikasiyası və onun dünya bazarı tərəfindən udulması, onun yeni strukturu) müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin yeni qlobal "birlikdə" məkan cəhətdən lokallaşmasını (coğrafi və transcoğrafi), əməyin bölgüsünün yeni tipologiyası;
- beynəlxalq münasibətlər sferasında iqtisadiyyat və siyasətin birləşməsi, həmin əsasda qlobal idarəetmə və qarşılıqlı strateji təsirlərin formalaşması.

Geoiqtisadiyyat konsepsiyasında **milli geoiqtisadi strategiya** özünün dəqiq ifadəsini ölkənin xarici iqtisadi siyasət mövzusunda tapır. Bunu başa düşmək üçün ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında yer aldığı və ya yer almaq istədiyi mövqe ilə, həm də digər ölkələrə münasibətdə izlədiyi məqsədlərlə əlaqələndirilməlidir.

2. Hal-hazırda Yeni Dünyanın yeni qaydalar ilə tənzim olunması şəraitində geoiqtisadi strategiyanın bütün imkanları milli və regional iqtisadi qazancların uyğunluğunun dünya göstəricisində müdafiə olunmasına yönəldilməlidir. Bu mənada Qafqazda, əsasən də Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı istifadə olunan geoiqtisadi strategiya diqqəti xüsusilə cəlb edir.

İndiki vəziyyətdə Azərbaycanın milli iqtisadi uğurlarına aşağıdakıları da aid etmək olar:

- Ölkənin ərazi bütövlüyünün yenidən əldə olunması və onun qorunmasını təşkil etmək;
- Bazar iqtisadiyyatında inkişafı və onun integrasiya proseslərinə qoşulmasını sürətli şəkildə istifadə etmək;
- Ölkədə siyasi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və iqtisadi yeniliklərin sabitliyinə təminat verən siyasi və iqtisadi vəziyyəti inkişaf etdirmək;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının yeniləşən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində fəal və tam hüquqlu iştirakını təmin etmək;

Ölkəmizin milli iqtisadi mənafeələrinin həyata keçirilməsi geoiqtisadi inkişaf sahəsində uğur əldə etməsinin əhəmiyyəti daha çox müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər səviyyəsində büruzə verir. Ölkənin milli iqtisadi mənafeələrinin nəyinki bugün və sabah həmçinin yaxın və uzaq zamanda baş verməsi əhatəsini genişləndirir. Belə şəraitin ölkənin iqtisadi inkişafına yol açır.

3. Ölkə sektorundakı yataqlardan əldə ediləcək milyonlarla ton xammalın dünya bazarlarına hansı boru kəməri ilə ixrac ediləcəyi də uzun müddət mübahisəli məsələlərdən biri idi. Əsas boru kəmərinin hansı ölkələrin ərazisindən keçəcəyi layihədə iştirak payı olan bütün ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ancaq ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində bu problem də Azərbaycanın xeyrinə uyğun həllini tapdı. İqtisadi cəhətdən biraz daha baha başa gəlməsinə baxmayaraq, Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəmərinin hazır olmasına xüsusi diqqət ayıran Heydər Əliyev bunun strateji və siyasi baxımdan ən optimal variant olduğunu sübuta yetirdi.

4. Azərbaycan Prezidenti cənab İllham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi yeni neft strategiyasının uğurları günlər keçdikcə öz bəhrəsini daha qabarıq şəkildə özünü göstərir və milli iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təkan verir. Cənab Prezident neftdən hasil olunan gəlirlərini iqtisadiyyatımızın başqa vacib sahələrinə yönəldilməsini, qeyri-neft sektorunun daha da inkişaf etməsinə, yeni müəssisələrinin açılması ilə yeni iş yerlərinin yaradılmasını, tək kəlmə ilə, əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin daha da gücləndirilməsinə çalışır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda neft strategiyası və bütövlükdə iqtisadi siyasət çox düzgün aparılır, neft gəlirləri ölkədə ədalətli şəkildə bölünür. Neftdən əldə olunan gəlirlərin düzgün idarə edilməsi, hasilatda şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə ölkə Prezidentimizin xüsusi diqqət mərkəzindədir.

5. Geoiqtisadi inkişafda Azərbaycan güclü iqtisadi və siyasi mövqə tutur. Dünyanın aparıcı iqtisadi beynəlxalq forumu - Davos Ümumdünya İqtisadi Forumun hesablamalarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatı 2016-cı ildə dünya ölkələrinin global rəqabət qabiliyyətlik reytingində üç pillə irəlililərək 40-cı yerdən 37-ci yerə qalxmışdır. Həmin məlumatlara görə Azərbaycan yalnız MDB ölkələrini deyil faktiki olaraq bütünlükdə region ölkələrini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdır. Həmin indeksin tərtibçisi olan ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin iqtisadiyyat professoru Xaver Salai-Martin qeyd edir ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi dedikdə həmin iqtisadiyyatın istehsal amilləri ilə təminatı onların məhsuldarlığının yüksəlməsi başa düşülür ki, bu da ölkənin hazırda və gələcəkdə çiçəklənməsinin əsasında dayanır. Dünya Bankının “Doing Business” hesabatına görə isə Azərbaycan iqtisadiyyatı 65-ci yerdədir. Ölkəmizdə yaradılmış gözəl kapital iqlimi hesabına yalnız 2016-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 8 mlrd. dollar xarici investisiya cəlb edilmişdir. Bununla yanaşı daxili investisiyalar da 3,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Beləliklə, 2016-cı ildə ölkə iqtisadiyyatına 11 mlrd. 70 mln. dollar həcmində investisiya qoyulmuşdur. Bu onu yenə də subut edir ki, Azərbaycan dünyanın geoiqtisadi məkanında çox yüksək nüfuza malik olan, regionda lider dövlət kimi inkişaf edən ölkədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Ümid körpüsü”. İslam Konfransı Təşkilatının 8-ci Zirvə görüşü. Tehran, 1997. Bakı, 1998.
2. Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım haqqında İKT-nin qətnaməsi. Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə. Bakı, 2002.
3. Azərbaycan - İslam Konfransı Təşkilatı əlaqələri. Heydər Əliyev və Şərq. Beş cildə. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə. Bakı, 2002, s. 59-118.
4. Daros şəhərində keçirilən iqtisadi forumda “Qafqaz” və Mərkəzi Asiyanın perspektivləri: İpək yolu və ya “böyük oyun” mövzusunda Prezident Heydər Əliyevin çıxışı. “Dirçəliş”, 2000, N 2.
5. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında İKT-nin qətnaməsi.
6. Heydər Əliyev diplomatiyasında İslam Konfransı Təşkilatı mühüm amil kimi. Bax: V.Abdullayev. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.
7. İKT-yə üzv olan dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantıları. Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Bakı, 2002.
8. TRASEKA. Tarixi ipək yolunun bərpası üzrə 8-9 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları. “İpək yolu”, Bakı, 1998, N 4.
9. Kərimov C., Orucov A., İsrailov H. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2007.
10. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005.
11. Feyzullabəyli İ., Bayramov Ə. İslam (sosial-iqtisadi münasibətlər). Bakı, 2008.
12. Meybullayev M. İslam iqtisadiyyatı. Bakı, 2004.

13. Əhmədov E. “Beynəlxalq təşkilatlar”. İxtisas kursu üzrə metodik vəsait. Bakı, 2005.
14. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr. (1991-1999). Bakı, 1999.
15. Ш.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000.
16. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
17. Азербайджанская Республика и Содружество Независимых Государств. Баку, 2001.
18. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. Под ред. А.Булатова. М., 2008.
19. Мировая экономика. Спиридонов И. Учебное пособие. М., 2007.
20. Международные экономические отношения. Учебник, 2-е изд. Под ред. Н.Ливенцева. М., 2006.
21. Бабин Э., Исаченко Т. Внешнеэкономическая политика. М., 2006.
22. Костюнина Г. Азиатско-Тихоокеанская интеграция. М., 2004.

S U M M A R Y

Master dissertation is devoted to the investigation of Azerbaijan economic potential with the geo-economic factor. In the first chapter of the dissertation work are worked out theoretical principles of the geo-economic approach to the economic potential, integration and transnationalization processes. In the second chapter is investigated the role of the oil factor in the growing of the country economic potential in modern geo-economy.

The third chapter of the dissertation were studied to the role of the trans-regional projects of Azerbaijan Republic as the leader country in the region.

РЕЗЮМЕ

Магистрская диссертация посвящена исследованию экономического потенциала Азербайджана с учетом геоэкономического фактора. В первой главе диссертации рассматриваются теоретические основы геоэкономического подхода к исследованию экономического потенциала страны в условиях глобализации, углубления процессов интеграции и транснационализации. Вторая глава работы посвящена оценке экономического потенциала Азербайджана. Здесь анализируется роль энергоносителей и экспортного потенциала в экономике страны.

В третьей главе диссертации изучаются конкретные пути укрепления экономического потенциала Азербайджана и превращения её в страну-лидера региона.